

Η Ελλάδα ως Χώρα Αποστολής και Υποδοχής Μεταναστών

Μιχάλης Δαμανάκης, Στέφανος Κωνσταντινίδης, Αναστάσιος Τάμης

Εισαγωγή

Το νεοελληνικό κράτος και η ελληνική κοινωνία διαθέτουν μακροχρόνια μεταναστευτική εμπειρία για δύο κυρίως λόγους. Πρώτον, ο ελληνικός λαός υπήρξε στην ιστορική του πορεία διασπορικός λαός και δεύτερον, η Ελλάδα, με την έννοια του συγκροτημένου εθνικού κράτους, λειτουργεί από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα ως χώρα αποστολής μεταναστών.

Παράλληλα προς τις μεταναστευτικές εκροές από την ελληνική επικράτεια, υπήρξαν κατά καιρούς και μεταναστευτικές εισροές προερχόμενες κυρίως από την ελληνική διασπορά, ή αλλιώς από τον «περιφερειακό ελληνισμό», ο οποίος ως μια δεύτερη αγορά εργασίας απορροφούσε, με τη σειρά του, εργατικό δυναμικό (κυρίως ειδικευμένο) από το κέντρο, την Ελλάδα (βλ. Σβορώνος 1981 και Τσουκαλάς 1979).

Οι εισροές ομοεθνών στην Ελλάδα δεν έθεσαν ποτέ την ελληνική πολιτεία και κοινωνία προ κοινωνικο-πολιτισμικών διλημάτων, ακόμα και όταν αυτές ήταν μαζικές, όπως, για παράδειγμα, μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και τη συνακόλουθη μαζική εισροή προσφύγων στην ελληνική επικράτεια. Οι εν λόγω πληθυσμοί, και όταν ακόμα ήταν αλλόφωνοι, αυτοπροσδιορίζονταν ως Έλληνες ομοεθνείς και ήταν πρόθυμοι να ενταχθούν στην ελληνική κοινωνία. Υπ' αυτήν την έννοια δεν αποτελούσαν «απειλή» για την πολιτισμική ομοιογένεια του ελληνικού εθνικού κράτους.

Με το ζήτημα της ενσωμάτωσης αλλοεθνών μεταναστευτικών πληθυσμών ήρθε αντιμέτωπη η Ελλάδα μετά την κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού» και τη λήξη του «Ψυχρού Πολέμου», όταν κατά τη δεκαετία του 1990 εισέρευσαν στην ελληνική επικράτεια εκατοντάδες χιλιάδες μετανάστες, κυρίως από τις γειτονικές βαλκανικές χώρες, αλλά και από τις παρευξείνιες χώρες και τον Καύκασο.

Τη δε πρώτη δεκαετία του 21^{ου} αιώνα η Ελλάδα, μαζί με την Ιταλία και την Ισπανία, εξελίχθηκε σε χώρα εισόδου και μετάβασης εκατοντάδων χιλιάδων μεταναστών από ασιατικές και αφρικανικές χώρες (βλ. Κόντης καθώς και Τσάκωνας κ.ά. στον παρόντα τόμο).

Από τη δεκαετία του 1990, λοιπόν, η Ελλάδα είναι συγχρόνως χώρα αποστολής και υποδοχής μεταναστών. Αυτή η διπλή ιδιότητα αναδείχτηκε και έγινε συνειδητή στην επιστήμη, την πολιτική, και στην κοινωνία εν γένει, μετά το 2010, όταν λόγω της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα, ξεκίνησε μια μαζική μετανάστευση Ελλήνων, κυρίως ακαδημαϊκών, εργαζομένων προς χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης καθώς

και προς τις παραδοσιακές χώρες υποδοχής μεταναστών, όπως ΗΠΑ, Καναδάς και Αυστραλία - εκτιμούμε πως την τετραετία 2010-13 αποδήμησαν περί τις 200.000 Έλληνες.

Αυτό το ελληνικό μεταναστευτικό δίπτυχο, δεν έχει αποτελέσει μέχρι σήμερα, στην ολότητά του, αντικείμενο επιστημονικής ανάλυσης, πράγμα, ωστόσο, αναγκαίο και χρήσιμο ιδιαίτερα για το σχεδιασμό μιας μεταναστευτικής πολιτικής που θα καλύπτει και τις δύο μεταναστευτικές πτυχές.

Με τον παρόντα τόμο δεν στοχεύουμε στην κάλυψη αυτού του επιστημονικού κενού, αυτή θα ήταν μια υπέρμετρη στόχευση. Απλά, θεματοποιούμε και τις δύο λειτουργίες της Ελλάδας (ως χώρα αποστολής και υποδοχής μεταναστών), αναζητούμε ενδεχόμενους παραλληλισμούς και κοινά σημεία μεταξύ των δύο, θέτουμε ερωτήματα και δίνουμε ερεθίσματα που, ενδεχομένως, θα μπορούσαν να ανοίξουν τον δρόμο για περαιτέρω μελέτες και για μια θεωρητική συζήτηση.

Η προσπάθειά μας, έστω να σκιαγραφήσουμε το «ελληνικό μεταναστευτικό δίπτυχο», κινείται θεωρητικά σε δύο άξονες: στον πολιτικο-οικονομικό και στον κοινωνικο-πολιτισμικό.

Στον πολιτικο-οικονομικό άξονα επιχειρείται η ανάλυση και ερμηνεία των μεταναστευτικών εκροών από και των μεταναστευτικών εισροών προς την Ελλάδα, στο πλαίσιο του διεθνούς καταμερισμού της εργασίας.

Στον κοινωνικο-πολιτισμικό άξονα επιχειρούμε να αναδείξουμε τον ρόλο των μεταναστευτικών δικτύων στη μετακίνηση και προπάντων στην εγκατάσταση και ένταξη των εκάστοτε νέων μεταναστών στην κοινωνία υποδοχής, αλλά και τον ρόλο των νέων μεταναστών στην κοινωνικο-πολιτισμική τροφοδότηση και ανανέωση των εκάστοτε παροικιακών δικτύων και οργανώσεων. Απώτερος στόχος αυτών των αναλύσεών μας είναι, να αναδείξουν τις δυνατότητες της έννοιας «μεταναστευτικό δίκτυο» ως εργαλείου ανάλυσης του ελληνικού μεταναστευτικού δίπτυχου.

Πριν προχωρήσουμε στους προαναφερθέντες δύο άξονες κρίνουμε σκόπιμο να υπενθυμίσουμε, ότι η «διεθνής μετανάστευση», που ξεκινά το αργότερο με την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού και τη λήξη του ψυχρού πολέμου, και που συνδέεται και με τις διαδικασίες παγκοσμιοποίησης και τη συνακόλουθη ελεύθερη διακίνηση αγαθών και κεφαλαίων, διαφοροποιείται σημαντικά από τα λοιπά μεταναστευτικά ρεύματα του 20^{ου} αιώνα.

Τα κύρια χαρακτηριστικά αυτής της «νέας μετανάστευσης» θα μπορούσαν να συνοψισθούν ως ακολούθως:

- Η νέα μετανάστευση λαμβάνει χώρα σε ένα παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον το οποίο χαρακτηρίζεται από μία θεμελιακή αντίφαση. Η διακίνηση αγαθών και κεφαλαίων, καθώς και η παροχή υπηρεσιών, είναι ελεύθερα, αλλά όχι και η διακίνηση προσώπων¹, γι' αυτό και τα υπάρχοντα στοιχεία των τελευταίων τριών δεκαετιών για τη διεθνή μετανάστευση δεν τεκμηριώνουν μια αύξησή της «ανάλογη με αυτή που παρατηρήθηκε για το εμπόριο των αγαθών και υπηρεσιών, καθώς και

για τις ροές κεφαλαίων» και επομένως «οι ισχυρισμοί για παγκοσμιοποίηση της διεθνούς μετανάστευσης δεν στοιχειοθετούνται» (Tarinopoulos & De-launay 2006, 71). Παρατηρείται, βέβαια, και μια ελεύθερη διακίνηση εργαζομένων, αλλά αυτή ισχύει μόνο για υψηλά ειδικευμένο προσωπικό.

- ▶ Αυτή η θεμελιακή αντίφαση επηρεάζει τη νέα μετανάστευση, η οποία κατά κανόνα δεν είναι θεσμοθετημένη, δηλαδή δεν συντελείται στο πλαίσιο διακρατικών συμφωνιών, αλλά είναι «άναρχη» και συχνά «παράνομη» (βλ. Τσάκωνας κ.ά. στον παρόντα τόμο).
- ▶ Η αναρχία και η ανομία διευκολύνουν την ανάπτυξη «δικτύων παράνομης διακίνησης προσώπων» (διακινητές/δουλέμποροι, human trafficking).
- ▶ Η μη θεσμοθετημένη και μη ελεγχόμενη μετακίνηση πληθυσμών και γενικά οι τάσεις διεθνοποίησης της μετανάστευσης έχουν ως συνέπεια να μην εισέρχονται σε μια χώρα μετανάστες μιας εθνικότητας ή συγκεκριμένων, προκαθορισμένων εθνικοτήτων, όπως συνέβαινε για παράδειγμα στις ευρωπαϊκές χώρες κατά την περίοδο 1955-1973, αλλά άτομα πολλών και διαφορετικών εθνικοτήτων, τα οποία μάλιστα συχνά χρησιμοποιούν μια ή και περισσότερες χώρες ως ενδιάμεσο σταθμό πριν καταλήξουν στη χώρα-στόχο.
- ▶ Ενώ παλαιότερα η μετακίνηση των εργαζομένων ελάμβανε χώρα, κατά κανόνα, άπαξ από ένα κράτος σε ένα άλλο, σήμερα οι μετανάστες συχνά μετακινούνται (σαν να ήταν νομάδες), ανάλογα με τις εκάστοτε (νόμιμες ή παράνομες) δυνατότητες και ευκαιρίες, από χώρα σε χώρα (δια-εθνική μετανάστευση, transnational migration).
- ▶ Επίσης το φαινόμενο της επαναλαμβανόμενης μετακίνησης μεταξύ χώρας προέλευσης και χώρας υποδοχής των ίδιων εργαζομένων (Pendelmigration, circular migration)² φαίνεται να εντείνεται, κυρίως λόγω της ρευστότητας του εργασιακού καθεστώτος των μεταναστών (βλ. Τάμης στον παρόντα τόμο).
- ▶ Η μη θεσμοθετημένη, μη νόμιμη μετακίνηση πληθυσμών ευνοεί την παραοικονομία και τη δημιουργία μη νόμιμων δευτερευουσών αγορών- παράδειγμα αποτελούν οι αλλοδαποί μικροπωλητές στο κέντρο της Αθήνας.
- ▶ Η παράνομη μετακίνηση πληθυσμών επηρεάζει και την κατανομή των φύλων στη νέα μετανάστευση. Στην περιπετειώδη και συχνά μακρόχρονη διαδικασία παράνομης μετακίνησης μπαίνουν συχνότερα νέοι άνδρες και σπανιότερα γυναίκες και οικογένειες. Βέβαια, στην περίπτωση του trafficking διακινούνται, κατά κανόνα, μόνο νέες γυναίκες.
- ▶ Από την άλλη, όμως, θα πρέπει να υπογραμμιστεί, ότι η *γυναικεία μετανάστευση*, με πρωτοβουλία των ίδιων των γυναικών, εντείνεται και κερδίζει όλο και περισσότερο χώρο στο μεταναστευτικό φαινόμενο και στη σχετική επιστημονική συζήτηση (θηλυκοποίηση της μετανάστευσης, feminization of migration).

- ▶ Στη νέα μετανάστευση το προφίλ των μεταναστών είναι σημαντικά διαφορετικό από εκείνο των μεταναστών των δεκαετιών του 1950-1970. Στους μετακινούμενους πληθυσμούς υπάγονται οικονομικοί μετανάστες, κλιματολογικοί μετανάστες, θύματα πολέμων, πολιτικοί πρόσφυγες, αιτούντες άσυλο, εποχικοί μετανάστες κ.λπ.
- ▶ Στη νέα μετανάστευση το μορφωτικό επίπεδο, ιδιαίτερα των νόμιμα μετακινούμενων εργαζομένων είναι κατά κανόνα υψηλό. Μάλιστα στην περίπτωση της ελληνικής νεομετανάστευσης η αποδημία είναι σε πάρα πολύ μεγάλο βαθμό ακαδημαϊκή (βλ. Λαμπριανίδης στον παρόντα τόμο). Το *ακαδημαϊκό προφίλ* των νεομεταναστών ερμηνεύεται αφενός από τις δυνατότητες που έχει το υψηλά ειδικευμένο δυναμικό να μετακινείται ελεύθερα και αφετέρου από το γεγονός ότι στις σύγχρονες «ελεύθερες αγορές» το υποκείμενο καλείται να σχεδιάσει και να υλοποιήσει (με προσωπική ευθύνη) τη δική του ατομική πορεία. Σε μια τέτοια διαδικασία «αυτοκατασκευής», υποκείμενα με υψηλό μορφωτικό επίπεδο έχουν περισσότερες ευκαιρίες.³

1. Τα θεωρητικά δεδομένα

Το μεταναστευτικό φαινόμενο έχει αντιμετωπιστεί στο θεωρητικό πεδίο με ποικίλες προσεγγίσεις. Λόγω της πολυπλοκότητας και της πολυδιάστασής του, η ανάλυση και η επιστημονική του κατανόηση αποτελεί αντικείμενο διαφόρων κοινωνικών επιστημών από την ιστορία και την κοινωνιολογία ως τις οικονομικές επιστήμες, τη στατιστική και τη δημογραφία. Οι θεωρητικές προσεγγίσεις που επικράτησαν για πολύ καιρό για την ερμηνεία του μεταναστευτικού φαινομένου ήταν οικονομικού τύπου, πρώτα οι φιλελεύθερες, ξεκινώντας από τη νεοκλασική οικονομική προσέγγιση, τη νέα οικονομική προσέγγιση, τη θεωρία της δυαδικής αγοράς και φτάνοντας σε μαρξιστικές ή μαρξίζουσες προσεγγίσεις, όπως η ιστορικο-δομική προσέγγιση και η θεωρία των παγκόσμιων συστημάτων.

Οι θεωρίες κατασκευάζουν και ανακατασκευάζουν την πραγματικότητα από την οπτική γωνία του ερευνητή. Κάθε θεωρία έχει την ολιστική φιλοδοξία να απεικονίσει το όλον, αλλά επί της ουσίας φωτίζει συνήθως μια πτυχή του. Εξάλλου το μεταναστευτικό φαινόμενο δεν είναι στατικό. Εντάσσεται μέσα σε συγκεκριμένα ιστορικο-χρονικά πλαίσια που είναι σε συνεχή αλλαγή και μετεξέλιξη. Έτσι μέσα στον τόπο και τον χρόνο αποκτά μια πολλαπλή και ετερογενή εικόνα.

Σε γενικές γραμμές το θεωρητικό πλαίσιο προσέγγισης των μεταναστευτικών φαινομένων τοποθετείται σε μικρο-επίπεδο και μακρο-επίπεδο. Όπως συμβαίνει με τις θεωρητικές αναζητήσεις γενικότερα, έτσι και στην περίπτωση του μεταναστευτικού φαινομένου δεν υπάρχει μία και μοναδική θεωρία αποδεκτή από τους κοινωνικούς επιστήμονες, αλλά πολλαπλές και μάλιστα διεπιστημονικού χαρακτήρα. Εξάλλου, η πολυπλοκότητα του φαινομένου υποχρεώνει, και όταν ακόμη υιοθετείται ως κύρια μια θεωρητική προσέγγιση στην ανάλυσή του, την

προσφυγή και σε διάφορα άλλα θεωρητικά παραδείγματα για την κατανόηση ή την ερμηνεία επιμέρους πλευρών του.

Στον πατέρα της κλασικής πολιτικής οικονομίας Adam Smith ανιχνεύονται ήδη τα πρώτα σημάδια μιας θεωρητικής προσπάθειας ερμηνείας του μεταναστευτικού φαινομένου. Πρώτος όμως θεωρητικός του μεταναστευτικού φαινομένου θεωρείται ο Ernest Ravenstein (1834-1913). Ο Ravenstein προσπάθησε να διατυπώσει κάποιους νόμους για τη μετανάστευση προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα, οι οποίοι στηρίζονται σε οικονομικούς παράγοντες και έχουν σχέση με την αρχή της «ώθησης-έλξης». Έτσι υποστήριξε πως τα χαμηλά μεροκάματα, η ανεργία και η έλλειψη περιθάλψης στο χώρο της υγείας ήταν παράγοντες που ωθούσαν τους ανθρώπους να εγκαταλείπουν μια χώρα για μια άλλη. Στην αντίθετη πλευρά τα υψηλά μεροκάματα και η χαμηλή ανεργία της χώρας υποδοχής αποτελούσαν παράγοντα έλξης για τους μετανάστες. Οι μετέπειτα θεωρητικοί του μεταναστευτικού φαινομένου είδαν την προσπάθεια αυτή του Ravenstein ως ένα ελλιπές θεωρητικό παράδειγμα, παρόλο που αναγνώριζαν τη σημασία του, αφού για πρώτη φορά εισάγονταν κάποιες θεωρητικές μεταβλητές για τη μελέτη του φαινομένου.

Στη συνέχεια έχουμε την ανάπτυξη πιο ολοκληρωμένων θεωριών του μεταναστευτικού φαινομένου ξεκινώντας από τη νεοκλασική οικονομική προσέγγιση, τη νέα οικονομική θεωρία της μετανάστευσης, τη δυαδική θεωρία της αγοράς και τις μαρξιστικές και μαρξίζουσες νεο-δομικές θεωρίες καθώς και τη θεωρία των παγκόσμιων συστημάτων.

Σύμφωνα με τη νεοκλασική οικονομική θεωρία οι κύριες αιτίες της μετανάστευσης είναι η διαφορά μισθών ανάμεσα στη χώρα εξαγωγής των μεταναστών και τη χώρα υποδοχής τους. Ο νόμος της προσφοράς και της ζήτησης είναι καθοριστικός για την ερμηνεία του μεταναστευτικού φαινομένου. Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή η μετανάστευση είναι δυνατό να βρίσκεται υπό έλεγχο με κυβερνητικές αποφάσεις και κανονισμούς που υιοθετούνται τόσο από τη χώρα αποστολής όσο κι από τη χώρα υποδοχής. Η νεοκλασική οικονομική θεωρία θέτει το θέμα της μετανάστευσης σε επίπεδο μικρο-θεωρητικό, με την υπόθεση ότι τα άτομα που μεταναστεύουν το κάνουν υπολογίζοντας το κόστος και το κέρδος που προκύπτει από την απόφασή τους. Η λήψη της απόφασης για μετανάστευση εντοπίζεται στο επίπεδο του ατόμου. Πρόκειται επομένως για μια ατομική επιλογή, βασισμένη στο νόμο της προσφοράς και της ζήτησης, όπου το άτομο επιδιώκει καλύτερες συνθήκες ζωής.

Η νέα οικονομική θεωρία της μετανάστευσης έρχεται ως απάντηση στην αντίστοιχη νεοκλασική. Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή δεν είναι τα άτομα που αποφασίζουν να μεταναστεύσουν. Η απόφαση λαμβάνεται στο πλαίσιο της οικογένειας και των νοικοκυριών. Μεταφέρεται επομένως το κέντρο βάρους της απόφασης από το άτομο στην οικογένεια. Εφαρμόζονται επίσης στρατηγικές διαφοροποίησης του ρόλου του κάθε εργαζόμενου μέλους της οικογένειας προκειμένου να επιτευχθούν καλύτερα οικονομικά αποτελέσματα και να ελαχιστοποιηθεί ο κίνδυνος. Κατά συνέπεια, βασική μονάδα της μετανάστευσης είναι η οικογένεια και

όχι το άτομο.

Η θεωρία της δυαδικής αγοράς εργασίας δίνει μεγαλύτερη σημασία στους θεσμικούς παράγοντες και τις δομικές ανάγκες των προηγμένων οικονομιών, τόσο για υψηλά εξειδικευμένους εργαζόμενους όσο και για λιγότερο εξειδικευμένους. Με άλλα λόγια, πιο σημαντικοί είναι οι παράγοντες έλξης της χώρας υποδοχής για το μετανάστη. Γι' αυτό το λόγο οι χώρες υποδοχής δέχονται μετανάστες σύμφωνα με τις οικονομικές τους ανάγκες και εφαρμόζουν επί του προκειμένου και τις ανάλογες πρακτικές επιλογής. Έτσι, η μετανάστευση πηγάζει από τις εγγενείς ανάγκες της αγοράς εργασίας των ανεπτυγμένων πλούσιων χωρών. Η ύπαρξη δύο αγορών-δυσισμός- είναι ένα από τα χαρακτηριστικά των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών. Ο ένας τομέας, ο κεντρικός ή αλλιώς η *πρωτεύουσα αγορά*, περιλαμβάνει τις υψηλόβαθμες θέσεις εργασίας και προορίζεται συνήθως για τους γηγενείς. Περιέχει τις θέσεις εργασίας των μεγάλων και επικερδών επιχειρήσεων. Οι θέσεις αυτές είναι συνήθως μόνιμες, με καλές εργασιακές συνθήκες, παρέχουν ευνοϊκές προοπτικές προαγωγής και εξέλιξης και είναι υψηλά αμειβόμενες. Ο δεύτερος τομέας, ο περιφερειακός ή αλλιώς η *δευτερεύουσα αγορά*, περιλαμβάνει τις χαμηλόμισθες και ασταθείς θέσεις εργασίας και προορίζεται συνήθως για τους μετανάστες. Η εργασιακή ανασφάλεια συνοδεύει τα άτομα αυτής της αγοράς εργασίας σε ολόκληρο τον κύκλο της ζωής τους.

Οι μαρξιστικές και μαρξίζουσες νεο-δομικές θεωρίες εισάγουν ένα νέο παράγοντα ερμηνείας του μεταναστευτικού φαινομένου που έχει σχέση με την άνιση οικονομική ανάπτυξη των χωρών και την άνιση κατανομή της πολιτικής και οικονομικής ισχύος. Η θεωρία μάλιστα των *παγκόσμιων συστημάτων* υποστηρίζει πως η εισδοχή της καπιταλιστικής οικονομίας σε χώρες χωρίς καπιταλιστική δομή ή σε χώρες προκαπιταλιστικής ανάπτυξης δημιουργεί μια τέτοια κινητικότητα στους πληθυσμούς τους που τους σπρώχνει προς τη μετανάστευση.

Τέλος, η θεωρία των *κοινωνικών δικτύων* υποστηρίζει, ότι η μετανάστευση σε μια χώρα στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στην ύπαρξη σε αυτή ενός δικτύου που επιτρέπει να ακολουθήσουν χωρίς πολλές δυσκολίες νέοι μετανάστες. Η μετανάστευση, σύμφωνα με αυτή τη θεώρηση, επηρεάζεται σημαντικά από την ύπαρξη δικτύων, τα οποία συνιστούν έναν σημαντικό παράγοντα έλξης και διευκόλυνσής της. Με άλλα λόγια, πολύ πιο εύκολα μεταναστεύει κανείς εκεί που θα βρει ένα κοινωνικό δίκτυο υποδοχής. Επομένως, το μεταναστευτικό φαινόμενο είναι απόρροια της ανάπτυξης προσωπικών, πολιτισμικών και άλλης μορφής κοινωνικών δεσμών. Από την άλλη, όμως, πρέπει να επισημανθεί, ότι στην κοινωνία υποδοχής τα δίκτυα αντιμετωπίζονται συχνά ως γκέτο (βλ. υποκεφ. 3).

Οι θεωρίες που απορρέουν από τη νεοκλασική οικονομία και γενικότερα από τη φιλελεύθερη παράδοση τοποθετούν το μεταναστευτικό φαινόμενο στο πλαίσιο των νόμων της οικονομίας που διέπουν την αυτόματη εξισορρόπηση μεταξύ της ζήτησης και της προσφοράς. Στο πλαίσιο αυτό υπάρχουν χώρες εξαγωγής και εισαγωγής μεταναστών σε μια μορφή ανταλλαγής, όπως αυτό συμβαίνει και στην περίπτωση των εμπορευμάτων και των κεφαλαίων. Έτσι, το μεταναστευτικό

φαινόμενο εντάσσεται στο πλαίσιο των οικονομικών μηχανισμών που οδηγούν στη διεθνή ισορροπία. Η φιλελεύθερη αυτή αντίληψη για τη μετανάστευση στηρίζεται στην αρχή, ότι αυτή είναι το αποτέλεσμα των συμφερόντων του ατόμου και ότι στη συνέχεια το ατομικό συμφέρον συμπίπτει με το γενικό. Οι μαρξιστικές και μαρξίζουσες προσεγγίσεις του μεταναστευτικού φαινομένου θεωρούν ότι αυτή η ερμηνεία παραγνωρίζει την άνιση ανάπτυξη ανάμεσα στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες και τις χώρες της περιφέρειας, όπως και τις άνισες εμπορικές συναλλαγές ανάμεσα στις δύο αυτές ομάδες χωρών. Σύμφωνα με αυτές τις θεωρίες, η διεθνής διαίρεση της εργασίας μετατρέπει το εργατικό δυναμικό σε ένα είδος εμπορεύματος για εξαγωγή ή εισαγωγή όπως κάθε άλλο εμπόρευμα. Η ροή μεταναστών συνέβαλε τα μέγιστα στην οικονομική ανάπτυξη πολλών χωρών ή και ολόκληρων περιοχών του πλανήτη.⁴

Στη συνέχεια, θα επικεντρωθούμε ξεχωριστά σε δύο επιμέρους θεωρητικές προσεγγίσεις, αυτές του διεθνούς καταμερισμού της εργασίας και των δικτύων.

2. Ο διεθνής καταμερισμός της εργασίας

Ο Adam Smith, πατέρας της κλασικής πολιτικής οικονομίας είναι και ο πρώτος θεωρητικός της έννοιας του καταμερισμού της εργασίας, πρώτα σε εθνικό και στη συνέχεια σε διεθνές επίπεδο. Οι ιδέες του αυτές βρίσκονται διάσπαρτες στο κλασικό έργο του «Ο Πλούτος των Εθνών» - *The Wealth of Nations*. Ο καταμερισμός εργασίας είναι κατά τον Smith ο κεντρικός μηχανισμός της οικονομικής πρόοδου. Η αύξηση του πλούτου οφείλεται, όπως υποστηρίζει, στον καταμερισμό της εργασίας και την εξειδίκευση του εργατικού δυναμικού. Επιπλέον υποστηρίζει το ελεύθερο εμπόριο ανάμεσα στα κράτη και θεωρεί ότι από αυτή τη μορφή συναλλαγών προκύπτει κοινή ωφέλεια για όλους, πράγμα, όμως, που καταρρίπτεται από την ιστορική εμπειρία, αφού ο διεθνής καταμερισμός εργασίας αποβαίνει σε βάρος των υπό ανάπτυξη χωρών.

Ο διεθνής καταμερισμός εργασίας παραπέμπει στην εξειδίκευση της παραγωγής κατά χώρα ή και κατά περιοχή. Στην πράξη αυτό οδήγησε σε ένα διεθνή καταμερισμό εργασίας ανάμεσα στις ανεπτυγμένες χώρες του κέντρου και στις υπό ανάπτυξη χώρες της περιφέρειας. Ο πρώτος διεθνής καταμερισμός εργασίας εμφανίζεται από τον 18^ο αιώνα με τον αποικισμό. Οι αποικίες παράγουν για λογαριασμό των μητροπόλεων προϊόντα του πρωτογενούς τομέα και στη συνέχεια οι ανεπτυγμένες χώρες εξάγουν προϊόντα υψηλής προστιθέμενης αξίας. Οι αποικίες της Λατινικής Αμερικής, της Αφρικής και της Ασίας εντάσσονται έτσι στην παγκόσμια οικονομία και παράγουν πρώτες ύλες για τις ανάγκες των μητροπόλεων. Μετά την ανεξαρτησία των αποικιών, ελάχιστα πράγματα άλλαξαν. Ο διεθνής καταμερισμός εργασίας παραμένει σε γενικές γραμμές ο ίδιος. Κάποιες χώρες κατάφεραν να δημιουργήσουν μια βάση ελαφράς βιομηχανίας και στην περίπτωση αυτή ο καταμερισμός εργασίας τοποθετείται στο επίπεδο της υψηλής τεχνολογίας των ανεπτυγμένων χωρών και σε έναν παραγωγικό ιστό

που προμηθεύει προϊόντα χαμηλής τεχνολογικής στάθμης και πρώτες ύλες.⁵

Αυτός ο πρώιμος διεθνής καταμερισμός εργασίας δημιουργεί και τα πρώτα μεταναστευτικά ρεύματα. Υπάρχει μια πρώτη μετανάστευση αποίκων, ειδικά σε χώρες της Λατινικής Αμερικής, στον Καναδά, στις ΗΠΑ και στην Αυστραλία. Οι χώρες αυτές παρείχαν τεράστιες δυνατότητες ανάπτυξης στον αγροτικό τομέα και στην παραγωγή πρώτων υλών. Σε κάποιο στάδιο της καπιταλιστικής ανάπτυξης τα συμφέροντα των αποίκων ήρθαν σε αντίθεση με αυτά των μητροπόλεων, με αποτέλεσμα να έχουμε την αμερικανική επανάσταση και τις επαναστάσεις της Λατινικής Αμερικής.

Μια άλλη μορφή «μετανάστευσης» που επηρεάζει τον διεθνή καταμερισμό εργασίας είναι αυτή του δουλεμπορίου. Εκατομμύρια Αφρικανοί πουλήθηκαν σαν δούλοι και μεταφέρθηκαν ως εργατικό δυναμικό στις διάφορες φυτείες στις ΗΠΑ, στη Λατινική Αμερική και στα νησιά της Καραϊβικής. Ο εμφύλιος πόλεμος στις ΗΠΑ είχε σαν κύρια αιτία αυτό τον καταμερισμό εργασίας, αφού οι Νότιοι ήθελαν το καθεστώς δουλείας για τις φυτείες τους, ενώ οι Βόρειοι με τη βιομηχανική ανάπτυξη ήθελαν την «απελευθέρωσή» τους, για να αποκτήσουν έτσι φτηνό εργατικό δυναμικό.⁶

Ρόλο στο διεθνή καταμερισμό εργασίας, στα πρώτα χρόνια του αποικισμού, διαδραμάτισαν και οι αυτόχθονες κάτοικοι σε κάποιες περιοχές του Νέου Κόσμου, αυτοί τους οποίους οι Ευρωπαίοι ονόμασαν Ινδιάνους, ειδικά σε κάποια νησιά της Καραϊβικής όπως η Κούβα. Άλλωστε μετά την εξολόθρευσή τους οι άποικοι άρχισαν να εισάγουν σκλάβους από την Αφρική.⁷

Με τα μεγάλα μεταναστευτικά ρεύματα του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα προς το Νέο Κόσμο και την Αυστραλία επιβάλλεται ένας νέος διεθνής καταμερισμός εργασίας στην πιο σημαντική περίοδο της ανάπτυξης του καπιταλισμού. Στις ευρωπαϊκές μητροπόλεις του καπιταλισμού θα προστεθούν και νέες χώρες με βασικό πρωταγωνιστή τις ΗΠΑ. Αυτονομούνται επίσης σταδιακά οι βρετανικές «Κτήσεις» (Dominions) του Καναδά και της Αυστραλίας, ενώ στην Ασία η Ιαπωνία εντάχθηκε από πολύ νωρίς στις ανεπτυγμένες χώρες του καπιταλιστικού συστήματος.

Αργότερα, στο μέτρο που το ντόπιο εργατικό δυναμικό δεν αρκούσε, οι καπιταλιστικές μητροπόλεις αρχίζουν να δέχονται τους πρώτους μετανάστες από τις αποικίες. Οι μετανάστες αυτοί αποτελούν φτηνό εργατικό δυναμικό, είναι κατά κανόνα εξαθλιωμένοι κάτοικοι αγροτικών περιοχών και αναλαμβάνουν τις εργασίες που οι ντόπιοι δεν αποδέχονται. Μεταναστευτική ροή που αλλάζει ακόμη μια φορά τις ισορροπίες του διεθνούς καταμερισμού εργασίας.

Στον καταμερισμό αυτό που ίσχυσε περίπου ως το 1970, κατ' άλλους ως το 1950, και είναι γνωστός ως ο «παλαιός διεθνής καταμερισμός εργασίας», οι αποικίες πρώτα και ύστερα οι ανεξάρτητες υπό ανάπτυξη χώρες, ενσωματώθηκαν στο παγκόσμιο οικονομικό σύστημα ως τροφοδότες πρώτων υλών -κυρίως μετάλλων- και γεωργικών προϊόντων που προέρχονταν από μονοκαλλιέργειες που τους επιβλήθηκαν, όπως ο καφές, το κακάο, το καουτσούκ, το ζαχαροκάλαμο κ.λπ. Ταυτόχρονα αποτελούσαν και τις αγορές των μεταποιημένων προϊόντων

των καπιταλιστικών μητροπόλεων. Πρόκειται για την αποικιακή και μετα-αποικιακή περίοδο (Beaud 1981).

Με την παγκοσμιοποίηση εισάγεται ο «νέος διεθνής καταμερισμός εργασίας», μια νέα διαδικασία στην καπιταλιστική παραγωγή, όπου μεταφέρονται μονάδες παραγωγής από τις ανεπτυγμένες χώρες -βασικά ΗΠΑ, Ευρώπη και Ιαπωνία- σε υπό ανάπτυξη χώρες, αναδυόμενες οικονομίες σύμφωνα με μια άλλη ορολογία, όπως η Κίνα, η Ινδία και χώρες της Λατινικής Αμερικής -κατά κύριο λόγο το Μεξικό. Οι πολυεθνικές που μεταφέρουν τις δραστηριότητές τους σε αυτές τις χώρες έχουν στη διάθεσή τους φτηνό εργατικό δυναμικό, ασυνδικαίσιμο, και αντιμετωπίζουν ελάχιστους περιορισμούς όσον αφορά την περιβαλλοντική τους συμπεριφορά. Ταυτόχρονα δημιουργούν τις συνθήκες μείωσης μισθών στις ίδιες τις ανεπτυγμένες χώρες, χρησιμοποιώντας την απειλή της μεταφοράς οικονομικών δραστηριοτήτων στις υπό ανάπτυξη χώρες. Αυτή η νεοαποικιακή πολιτική όπως χαρακτηρίστηκε, είναι μια καινούργια μορφή εκμετάλλευσης.⁸

Το βασικό γνώρισμα του νέου διεθνούς καταμερισμού εργασίας έγκειται στο γεγονός, ότι, οι ανεπτυγμένες χώρες παράγουν κυρίως προϊόντα υψηλής τεχνολογίας και υπηρεσίες για τις οποίες χρειάζεται υψηλή εξειδίκευση, ενώ οι υπό ανάπτυξη χώρες παράγουν προϊόντα μεταποίησης τα οποία δεν χρειάζονται υψηλή τεχνολογία, όπως αυτά του τομέα της ένδυσης, και με χαμηλή προστιθέμενη αξία. Στις ανεπτυγμένες χώρες του καπιταλιστικού κέντρου επικεντρώνονται οι υψηλότερες δεξιότητες και η αναπαραγωγή του κεφαλαίου, και στον υπόλοιπο κόσμο εστιάζεται η χαμηλή ειδίκευση και η παραγωγή και εξαγωγή των πρώτων υλών. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα τη συνεχή ενίσχυση του κέντρου σε βάρος της περιφέρειας. Εντούτοις, κάποιες χώρες της περιφέρειας, χάρη και στις νέες τεχνολογίες, έχουν ξεφύγει από την πλήρη εξάρτηση και έχουν δημιουργήσει μια ημιπεριφέρεια που διεκδικεί τα δικαιώματά της στην παγκόσμια αναδιανομή του πλούτου. Είναι οι λεγόμενες αναδυόμενες οικονομίες της ημιπεριφέρειας που τοποθετούνται ανάμεσα στο κέντρο και την περιφέρεια.⁹

Πρόκειται για έναν καταμερισμό που δημιουργεί νέα δεδομένα στον τομέα της μετανάστευσης. Βασικά παρατηρούνται δύο μεταναστευτικά ρεύματα στο νέο παγκοσμιοποιημένο οικονομικό περιβάλλον. Το πρώτο ρεύμα αφορά ένα ως επί το πλείστον *ανειδίκευτο εργατικό δυναμικό* που κατευθύνεται από τις χώρες της περιφέρειας προς τις ανεπτυγμένες οικονομίες του καπιταλιστικού κέντρου. Το δεύτερο ρεύμα κατευθύνεται πάλι από τις χώρες της περιφέρειας στις χώρες του καπιταλιστικού κέντρου, αλλά αυτή τη φορά πρόκειται για *εξειδικευμένους επιστήμονες* σε όλους τους τομείς, ιδιαίτερα όμως στους πιο προηγμένους τομείς της τεχνολογίας.

Το ερώτημα που τίθεται είναι, γιατί παρά τη μεταφορά ολόκληρων βιομηχανικών μονάδων από τις ανεπτυγμένες χώρες στις χώρες της περιφέρειας, η μετανάστευση από τις χώρες αυτές συνεχίζεται αμείωτη;

Υπάρχουν διάφοροι λόγοι ως προς τη μετανάστευση του μη ειδικευμένου εργατικού δυναμικού, αλλά οι κυριότεροι είναι δύο. Ο πρώτος έχει σχέση με την

αλλαγή των κοινωνικών δομών που προκαλεί η εγκατάσταση στις χώρες αυτές των νέων οικονομικών δραστηριοτήτων. Η εισδοχή της καπιταλιστικής οικονομίας σε χώρες χωρίς καπιταλιστική δομή, ή σε χώρες προκαπιταλιστικής ανάπτυξης, δημιουργεί μια κινητικότητα στους πληθυσμούς τους, η οποία τους σπρώχνει προς τη μετανάστευση. Οι παραδοσιακές κοινωνικές δομές καταστρέφονται, η αγροτική παραγωγή εγκαταλείπεται και οι αγροτικοί πληθυσμοί «αστικοποιούνται» βίαια, με τους αγρότες να μετατρέπονται σε χαμηλόμισθους εργάτες. Δημιουργείται έτσι ένα προλεταριάτο το οποίο, επειδή δεν μπορούν να το απασχολήσουν στην ολότητά του οι νέες οικονομικές δραστηριότητες, βρίσκει διέξοδο στη μετανάστευση. Χαρακτηριστική επί του προκειμένου, αλλά όχι μοναδική, είναι η περίπτωση του Μεξικού, όπου παρά την εγκατάσταση στη χώρα αυτή αμερικανικών και καναδικών πολυεθνικών, η μεταναστευτική ροή προς τις ΗΠΑ συνεχίζεται αμείωτη. Επομένως, οι οικονομικές συνθήκες είναι ένας βασικός λόγος της μεταναστευτικής ροής.

Ο δεύτερος λόγος έχει σχέση με την πολιτική καταπίεση και την οικονομική εκμετάλλευση που δέχεται το νέο αυτό εργατικό δυναμικό, χωρίς συνδικαλιστικές ελευθερίες, στο πλαίσιο ως επί το πλείστον απολυταρχικών καθεστώτων. Φυσιολογικά ο μεξικανός εργάτης, για να αναφερθούμε στην ίδια χώρα και στο ίδιο παράδειγμα, προτιμά να μεταναστεύσει, έστω και «παράνομα», στις ΗΠΑ, όπου θα έχει καλύτερες συνθήκες ζωής και περισσότερες ευκαιρίες για τον ίδιο και τα παιδιά του.

Συνδυαζόμενοι αυτοί οι παράγοντες δημιουργούν ένα κλίμα πολιτικής και κοινωνικής αστάθειας που προετοιμάζει την έξοδο για αναζήτηση καλύτερης τύχης στις ανεπτυγμένες χώρες της Δύσης. Με άλλα λόγια, η ανάπτυξη που φέρνουν οι μετακινούμενες οικονομικές δραστηριότητες από τις ανεπτυγμένες χώρες είναι στρεβλή και αποφέρει κατά κύριο λόγο στις πολυεθνικές, την ίδια ώρα που καταστρέφει τον παραδοσιακό κοινωνικό ιστό. Δεν έχει κανείς παρά να παρακολουθήσει καθημερινές ιστορίες τρόμου που αναφέρονται στα ΜΜΕ για τις συνθήκες που επικρατούν στους τόπους εργασίας και παραγωγής χωρών της Ασίας, Αφρικής και Λατινικής Αμερικής. Με εκατομμύρια επιπλέον παιδιά που αντί να πηγαίνουν σχολείο απασχολούνται σε βιοτεχνίες, φυτείες, ακόμη και στις οικοδομές. Οι εκθέσεις του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας και άλλων διεθνών οργανισμών είναι χαρακτηριστικές στο θέμα αυτό.¹⁰

Θα πρέπει να προστεθεί, φυσικά, και η μεγάλη μεταναστευτική ροή από χώρες που βρίσκονται σε εμφύλιες ή άλλης μορφής πολεμικές συρράξεις, αποτέλεσμα τις περισσότερες φορές των επεμβάσεων της Δύσης για να διατηρήσει την ηγεμονική προνομιακή της πολιτική και οικονομική υπεροχή, χώρες με κατεστραμμένο τον οικονομικό τους ιστό και τις αγριότητες του πολέμου να μη αφήνουν άλλα περιθώρια στους πληθυσμούς τους από τη φυγή.

Όσον αφορά την έξοδο του *επιστημονικού προσωπικού* από τις ίδιες χώρες συνδέεται επίσης με τις καλύτερες συνθήκες ζωής και τις δυνατότητες έρευνας και επιστημονικής καριέρας στις χώρες του κέντρου. Όλες οι ανεπτυγμένες

χώρες άλλωστε διαθέτουν προγράμματα με στόχο να ελκύσουν και να διευκολύνουν την έξοδο αυτή. Με άλλα λόγια, έχουν στηθεί τείχη για να εμποδίζουν τη συνήθη μετανάστευση εργαζομένων και απλώνονται χαλιά για το εξειδικευμένο επιστημονικό δυναμικό από τις ίδιες χώρες. Χωρίς αμφιβολία η παγκοσμιοποίηση διευκολύνει όλη αυτή τη διαδικασία.¹¹

Η *παγκοσμιοποίηση* χωρίς να έχει ανατρέψει όλα τα παλιά θεωρητικά δεδομένα ανάλυσης του μεταναστευτικού φαινομένου, έχει προσθέσει νέα. Τα νέα αυτά δεδομένα επιδρούν και στη μελέτη του διεθνούς καταμερισμού εργασίας. Σήμερα έχουμε το *δυϊσμό* ανάμεσα στην *εικονική οικονομία* και την *πραγματική*. Για μια μεγάλη χρονική περίοδο οι μετανάστες ρίζωναν στις χώρες υποδοχής, σχημάτιζαν κοινότητες και στη συνέχεια σταδιακά ενσωματώνονταν στην τοπική κοινωνία. Σήμερα δίπλα στην παλιά *μετανάστευση της μονιμότητας* έχουμε και αυτή της *προσωρινότητας*. Ο μετανάστης εντάσσεται σε ένα πλαίσιο κινητικότητας με ειδική άδεια εργασίας που όταν λήγει και δεν τον χρειάζεται η οικονομία της χώρας υποδοχής, είναι υποχρεωμένος να φύγει. Αυτή είναι η νέα τάση στη μεταναστευτική πολιτική που σταδιακά υιοθετούν οι χώρες με ανεπτυγμένη οικονομία. Το φαινόμενο υπήρχε και παλιότερα, αλλά σε περιορισμένο βαθμό. Σήμερα μια χώρα όπως ο Καναδάς με παράδοση μόνιμης μετανάστευσης, τείνει να δίνει σταδιακά προτεραιότητα στην προσωρινή παραμονή εργατικού δυναμικού στο έδαφός της. Αποτέλεσμα αυτής της πολιτικής, οι εργαζόμενοι αυτοί δεν είναι πολίτες με όλα τα δικαιώματα που συνεπάγεται η μονιμότητα και περισσότερο η υπηκοότητα της χώρας υποδοχής. Έτσι το εννοιολογικό παράδειγμα της μετανάστευσης τείνει να αντικατασταθεί με αυτό της *εργατικής κινητικότητας*, όπου οι εργαζόμενοι θα περιφέρονται ως *νομάδες* από τη μια χώρα στην άλλη, ανάλογα με τις ανάγκες της παγκοσμιοποίησης. Εδώ εμφανίζεται και η αντίφαση του νεοφιλελευθερισμού όταν υποστηρίζει την ελεύθερη διακίνηση των πάντων εκτός από αυτή των ανθρώπων. Σε δεύτερο στάδιο, τίθεται το θέμα των δικαιωμάτων αυτών των νέων μεταναστών της προσωρινότητας. Ποια δικαιώματα έχουν, κοινωνικά και πολιτικά; Ουσιαστικά απογυμνώνονται ακόμη και από στοιχειώδη κοινωνικά δικαιώματα, όπως ο συνδικαλισμός, ενώ δεν μπορούν να ασκήσουν κανένα πολιτικό δικαίωμα. Πρόκειται για μια νέα μορφή εργασίας, απόλυτα ελεγχόμενης και χρησιμοποιούμενης ως αντίβαρο στην παραδοσιακής μορφής εργασία, η οποία συνθλίβεται για να υποχρεωθούν οι εργαζόμενοι σε αποποίηση κεκτημένων τους. Είμαστε, επομένως, στο στάδιο της θεωρητικής διερεύνησης νέων προβλημάτων που προκύπτουν από αυτή τη μορφή της νέας μετανάστευσης.

Σε ένα άλλο επίπεδο, η μετανάστευση, όπως την οριοθετούσαν ως τώρα οι ανεπτυγμένες χώρες, ως ένα «προνόμιο» για ανθρώπους που προέρχονταν από τις χώρες της περιφέρειας, με μια σειρά από νομοθετικά μέτρα, ακόμη και με διακρατικές συμφωνίες, σήμερα με την παγκοσμιοποίηση, ξέφυγε του ελέγχου τους. Εκατομμύρια άνθρωποι διακινούνται σήμερα στην παγκοσμιοποιημένη αγορά εργασίας, χωρίς να λαμβάνουν υπόψη τους κανόνες της «νομιμότητας». Είναι η «*παράνομη μετανάστευση*» με όλες τις συνέπειές της σε κοινωνικό, οικονομικό και

πολιτικό επίπεδο. Αυτή η μορφή μετανάστευσης είναι η εκδήλωση της αντίφασης της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης. Πώς είναι δυνατό να παγκοσμιοποιούνται τα πάντα, να νεοφιλελευθεροποιούνται τα πάντα και να αποκλείεται η εφαρμογή του ίδιου κανόνα στη μετακίνηση των ανθρώπων; Η διακίνηση των ανθρώπων που ξεφεύγουν από το νέο οικονομικό και κοινωνικό περιβάλλον που δημιούργησε η παγκοσμιοποίηση στην περιφέρεια δεν μπορεί να ανακοπεί με την αστυνόμευση των συνόρων. Θα υπάρχουν πάντα *δίκτυα* παράνομης μεταφοράς εκατομμυρίων ανθρώπων από την «κόλαση» στον «παράδεισο». Άλλωστε πρόκειται για μια αρκετά επικερδή επιχείρηση... Η διακίνηση αυτή, εκτός ελέγχου των κρατικών εξουσιών, αλλάζει και τα δεδομένα του διεθνούς καταμερισμού εργασίας. Σημειώνεται, ότι η «παράνομη» αυτή μετανάστευση είναι ανεκτή και επιθυμητή ως ένα σημείο από τις πολυεθνικές και τα ίδια τα κράτη, αφού επιτρέπει τη συμπίεση επί της «νόμιμης» εργασίας και εξουδετερώνει τις συνδικαλιστικές απαιτήσεις για τα δικαιώματα των εργαζομένων. Η «παράνομη» μετανάστευση έχει τη δική της οικονομική λογική. Οι ανεπτυγμένες χώρες την έχουν ανάγκη σε ένα «λογικό» αριθμό παράνομων μεταναστών, αφού πρόκειται για ένα φτηνό εργατικό δυναμικό που αναλαμβάνει όλες τις εργασίες που δεν προτιμούν οι ντόπιοι.¹²

Τις τελευταίες δεκαετίες, χάρη και στο φεμινιστικό κίνημα, προστέθηκε και η *έμφυλη θεωρητική προσέγγιση* του μεταναστευτικού φαινομένου και του διεθνούς καταμερισμού εργασίας. Παλιότερα οι γυναίκες αντιμετωπιζόνταν ως «νύφες» ή στο πλαίσιο της επανένωσης των οικογενειών. Επικρατούσε η αντίληψη ότι οι γυναίκες δεν μετανάστευαν μόνες τους, δεν είχαν δική τους ανεξάρτητη υπόσταση αλλά ήταν εξαρτώμενες από την ανδρική μετανάστευση. Αυτή η θέση εξάρτησης αν και υπήρχε, δεν ήταν απόλυτη. Υπήρχαν πάντα γυναίκες που μετανάστευαν μόνες τους και εντάσσονταν στην αγορά εργασίας από μόνες τους, αν και σε μικρότερο αριθμό από τον σημερινό. Απλώς, όπως και σε άλλους τομείς των κοινωνικών επιστημών επικρατούσε μια ανδροκρατούμενη, αν όχι φαλλοκρατική, διάσταση στη μελέτη του φαινομένου. Στις μέρες μας παρατηρείται το φαινόμενο της «*θηλυκοποίησης*» της μετανάστευσης με την έννοια της ύπαρξης ανεξάρτητων γυναικείων μεταναστευτικών ροών. Η εξάρτηση από το ανδρικό φύλο έχει κατά πολύ περιοριστεί. Το φαινόμενο δεν είναι ποσοτικό καθώς πάντα υπήρχε μεγάλος αριθμός μεταναστευτριών, αλλά ποιοτικό. Δηλαδή, οι γυναίκες συμμετέχουν στα μεταναστευτικά ρεύματα ως αυτόνομοι μετανάστες και όχι ως εξαρτημένα άτομα. Αποτέλεσμα όλων αυτών των εξελίξεων είναι να γίνεται σταδιακά λιγότερο ανδροκρατική η θεωρητική προσέγγιση του μεταναστευτικού φαινομένου και περισσότερο αισθητή η γυναικεία παρουσία στο διεθνή καταμερισμό εργασίας. Οι θεωρητικές προσεγγίσεις του γυναικείου μεταναστευτικού φαινομένου περιστρέφονται σε μεγάλο βαθμό στη διάκριση ανάμεσα σε εξαρτημένες και ανεξάρτητες μορφές γυναικείας μετανάστευσης. Άλλο φαινόμενο που μελετάται στην περίπτωση του γυναικείου μεταναστευτικού φαινομένου είναι ο καταμερισμός της εργασίας κατά φύλο και οι διακρίσεις που παρατηρούνται σε βάρος των γυναικών.¹³

Σημαντικό στοιχείο στη γυναικεία μετανάστευση αποτελεί η οικιακή εργασία η οποία πήρε μεγάλες διαστάσεις στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες και είναι μια από τις συνιστώσες της παγκοσμιοποίησης. Επιπλέον, ανατρέπει την παραδοσιακή πατριαρχική δομή της μετανάστευσης, όταν οι άνδρες μετανάστευαν αφήνοντας πίσω τους τις γυναίκες και φέρνει στο προσκήνιο τις γυναίκες που αφήνουν πίσω τους άνδρες αυτή τη φορά! Η χαμηλόμισθη οικιακή εργασία λύνει τα προβλήματα των οικογενειών και αυτά των ηλικιωμένων στις ανεπτυγμένες χώρες αλλά δημιουργεί τεράστια κοινωνικά προβλήματα στις χώρες προέλευσης. Αναδεικνύει ταυτόχρονα τις νέες διαστάσεις στο διεθνή καταμερισμό εργασίας. Στην Ελλάδα υπάρχει ένα σημαντικό εργατικό δυναμικό που ανήκει σε αυτή την κατηγορία.¹⁴

Στη γυναικεία μετανάστευση θα πρέπει να συμπεριληφθεί και η εμπορία γυναικών στην αγορά του σεξ, το γνωστό trafficking, το οποίο ανθεί ιδιαίτερα από τη δεκαετία του 1990, με πολλαπλά θύματα. Το δουλεμπόριο αυτό είναι διεθνοποιημένο και εκτός από τις γυναίκες περιλαμβάνει και παιδιά.¹⁵

Στις διάφορες μορφές του διεθνούς καταμερισμού εργασίας- ειδικά στον «παλαιό» και τον «νέο» διεθνή καταμερισμό εργασίας-η Ελλάδα συμμετείχε ως χώρα της περιφέρειας με την αποστολή μεταναστών στις μητροπόλεις του καπιταλισμού, τις ανεπτυγμένες χώρες, και πρόσφατα με την υποδοχή μεταναστών ως χώρα της ημιπεριφέρειας. Με τη σημερινή κρίση η χώρα συμμετέχει στο διεθνή καταμερισμό εργασίας με την «εξαγωγή» μεγάλου μέρους του επιστημονικού της δυναμικού. Γενικότερα, και πέραν του μεταναστευτικού φαινομένου, η Ελλάδα ως χώρα της ευρωπαϊκής περιφέρειας, δεν είχε ποτέ ισχυρή βιομηχανική βάση, η δε γεωργική της υποδομή παρέμεινε πάντα αναποτελεσματική.

Συμπερασματικά, με την παρούσα οικονομική κρίση και την παρουσία μιας εικονικής οικονομίας, παράγωγο του νεοφιλελευθερισμού, αναδύονται νέα δεδομένα στο διεθνή καταμερισμό της εργασίας. Η Ελλάδα βρίσκεται στη δίνη αυτών των νέων ανακατατάξεων, κατά ένα παράδοξο τρόπο, και ως χώρα υποδοχής και ως χώρα αποστολής μεταναστών. Ωστόσο, παρά την κατακραυγή ενάντια στην «παράνομη μετανάστευση», τουλάχιστον ένα μέρος της είναι αναγκαίο στην ελληνική οικονομία. Και αυτό, γιατί από το τέλος της δεκαετίας του 1980 η ελληνική οικονομία δομήθηκε κατά τέτοιο τρόπο που είναι αδύνατον να λειτουργήσει χωρίς μετανάστες. Υπάρχουν δραστηριότητες για τις οποίες δεν υπάρχει ελληνικό εργατικό δυναμικό, είτε γιατί οι αμοιβές είναι πολύ χαμηλές, είτε γιατί για «κοινωνικούς» λόγους οι Έλληνες τις αποφεύγουν. Επιπλέον, χωρίς αυτό το φτηνό εργατικό δυναμικό, υπάρχουν τομείς της ελληνικής οικονομίας και υπηρεσιών που θα καταρρεύσουν. Με αυτή την έννοια η Ελλάδα ως χώρα της ευρωπαϊκής περιφέρειας είναι υποχρεωμένη να δέχεται μετανάστες. Το πρόβλημα της είναι μάλλον ο αριθμός αυτών των μεταναστών, ο οποίος υπερβαίνει και τις ανάγκες της και τις αντοχές της. Από την άλλη, υπό τις παρούσες οικονομικές συνθήκες η Ελλάδα διαθέτει εξειδικευμένο εργατικό δυναμικό σε πολλαπλούς τομείς που δεν είναι σε θέση να το απασχολήσει. Ακόμη και στις περιπτώσεις εκείνες που θα μπορούσε να απασχολήσει ένα μέρος

του, οι συνθήκες απασχόλησης είναι κατά πολύ κατώτερες από αυτές του ευρωπαϊκού κέντρου ή χωρών, όπως οι ΗΠΑ, ο Καναδάς και η Αυστραλία και επομένως πολλοί είναι εκείνοι που επιλέγουν τη μετανάστευση. Κατά συνέπεια, θα συνεχίσει να εξάγει μεγάλο μέρος του εξειδικευμένου εργατικού δυναμικού της. Επίσης θα συνεχίσει να εξάγει και ένα μεσαίο εργατικό δυναμικό που επιδιώκει καλύτερες συνθήκες ζωής εκτός Ελλάδας λόγω της παρούσας κρίσης.

Συμπερασματικά, όπως είναι δομημένη η ελληνική οικονομία και δεδομένης της παρούσας κρίσης, η Ελλάδα θα παραμείνει ταυτόχρονα και χώρα υποδοχής μεταναστών και χώρα εξαγωγής τους. Δεν είναι άλλωστε η μόνη χώρα της ευρωπαϊκής περιφέρειας που βρίσκεται σε αυτή την κάπως παράδοξη θέση.

Οι μελέτες για τις επιπτώσεις αυτού του διπλού φαινομένου στη μελλοντική πορεία της χώρας είναι περιορισμένες για να μπορεί κανείς να εξαγάγει ασφαλή συμπεράσματα. Το βέβαιον, όμως, είναι ότι θα προκαλέσει σοβαρές ανακατατάξεις στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό, με ό,τι αυτό σημαίνει για τη μελλοντική πορεία της χώρας.

3. Τα μεταναστευτικά δίκτυα

Στο πλαίσιο των πολιτικο-οικονομικών θεωρητικών μοντέλων η μετεξέλιξη της Ελλάδας, καθώς και των λοιπών χωρών του ευρωπαϊκού Νότου, από χώρες αποστολής σε χώρες υποδοχής μεταναστών μπορεί να ερμηνευθεί ως μια διαδικασία σταδιακής ενσωμάτωσής τους στο ευρωπαϊκό και διεθνές καπιταλιστικό σύστημα, οπότε ως αναπτυγμένες ή ημιαναπτυγμένες χώρες προσελκύουν, με τη σειρά τους, μετανάστες από τις περιφερειακές αφρικανικές και ασιατικές χώρες.

Τα εν λόγω πολιτικο-οικονομικά μοντέλα κινούνται σε μακροεπιπεδικές αναλύσεις και δεν προσφέρονται για την ανάλυση των διαδικασιών αυτής καθεαυτής της μετακίνησης και προπάντων για την ανάλυση των διαδικασιών εγκατάστασης και ένταξης των μεταναστών στις κοινωνίες υποδοχής. Για την ανάλυση, λοιπόν, αυτών των διαδικασιών καταφεύγουμε στη θεωρία των «κοινωνικών δικτύων», η οποία κινείται στο μέσο- και μικρο-επίπεδο και μπορεί να χρησιμεύσει ως εργαλείο για την ανάλυση κοινωνικών και πολιτισμικών διαδικασιών.

Η θεωρία των δικτύων χρησιμοποιείται τις δύο τελευταίες δεκαετίες όλο και περισσότερο για την ανάλυση των διαδικασιών μετακίνησης μεταναστών και εγκατάστασής τους στη χώρα-στόχο. Ιδιαίτερα στις (νόμιμες ή/και παράνομες) μετακινήσεις πληθυσμών από Μεξικό προς ΗΠΑ έχει βρει μεγάλη εφαρμογή. Ενδεικτικά αναφέρουμε την εργασία της Wilson (2009), και παραπέμπουμε στην πλούσια βιβλιογραφία της, καθώς και στην εργασία των Dolfin και Genicot (2006). Ως προς τον ρόλο των δικτύων στην εισροή βαλκάνιων μεταναστών στην Ελλάδα παραπέμπουμε, ενδεικτικά, στις ανά χώρα μελέτες στον συλλογικό τόμο «Η Μετανάστευση στην Ελλάδα του 21^{ου} Αιώνα», τον οποίο έχουν επιμεληθεί οι Τριανταφυλλίδου & Μαρούκης (2010).¹⁶

Τα δίκτυα στην ελληνική διασπορά έχουν αποτελέσει αντικείμενο μελέτης στην

εργασία του Δαμανάκη «*Ταυτότητες και Εκπαίδευση στη Διασπορά*». Ο συγγραφέας μελετώντας τα μεταναστευτικά δίκτυα των γονέων των Ελληνικών Σχολείων στη Γερμανία καθώς και εκείνα των Εθνικοτοπικών Συλλόγων των Κρητών ανά τον κόσμο, καταλήγει σε μια σειρά διαπιστώσεων και προσωρινών συμπερασμάτων -ως προς τη συγκρότηση και το θεσμικό status, τη δομή, τη λειτουργία και το χώρο δράσης των δικτύων- που τουλάχιστον δίδουν ερεθίσματα για περαιτέρω συζήτηση και έρευνα (βλ. Δαμανάκης 2007, σσ. 60-76, 95-113).

Κάτω από τον όρο *κοινωνικά δίκτυα* αντιλαμβανόμαστε ένα πλέγμα σχέσεων μεταξύ ατομικών ή/και συλλογικών υποκειμένων, τα οποία μπορούν να συνδέονται μεταξύ τους: εξ αίματος ή αγχιστείας (οικογενειακά δίκτυα), με δεσμούς φιλίας (φιλικά δίκτυα), κοινή θρησκεία (θρησκευτικά/εκκλησιαστικά δίκτυα), κοινή γεωγραφική καταγωγή (εθνικοτοπικά δίκτυα), κοινά ενδιαφέροντα και συμφέροντα (Δίκτυα Κοινοτήτων, Συλλόγων Γονέων, Φοιτητών, Επιστημόνων, Επιχειρηματιών, Πολιτιστικοί Σύλλογοι κ.λπ.).

Στην *Ελληνική Διασπορά* τα συνηθέστερα δίκτυα είναι, τα συγγενικά, τα φιλικά, της εκκλησίας, του ΣΑΕ και εκείνα που συνδέονται άμεσα με παροικιακές οργανώσεις, όπως: Κοινότητες, Εθνικοτοπικοί Σύλλογοι, Σύλλογοι γονέων, επιστημόνων, φοιτητών και πολιτιστικοί και αθλητικοί σύλλογοι.

Ο Δερτιλής (2000, 120 κ.ε.) χαρακτηρίζει τα «*κοινωνικά δίκτυα*» ως τον «*ελλείποντα κρίκο*» στις θεωρητικές προσεγγίσεις των κοινωνικών επιστημών. Είναι το αναλυτικό εργαλείο που μπορεί να συμπληρώσει τις μακροεπιπεδικές αναλύσεις και να αναλύσει κοινωνικές δομές, κοινωνικούς μηχανισμούς και τη δράση των κοινωνικών υποκειμένων – πράγμα που αδυνατεί να πράξει, για παράδειγμα, το μοντέλο «*κέντρου-περιφέρειας*» (στο ίδιο, 91 κ.ε.). Κοινό στοιχείο όλων των δικτύων είναι η «*ανταλλαγή πληροφοριών*» και η συνεχής «*αυτο-οργάνωσή*» τους. Τα δε χαρακτηριστικά τους είναι «*λειτουργικά*» και «*δομικά*». Δηλαδή, συγκροτούνται εμπρόθετα για την επίτευξη συγκεκριμένων στόχων ή γενικότερα για την κάλυψη συγκεκριμένων αναγκών. Και για την επίτευξη αυτών των στόχων οργανώνονται σε δομές ιεραρχικές ή αλληλοεξαρτούμενες μεταξύ τους. (Δερτιλής 2000, 133 κ.ε).

Ως προς τη *δομική συγκρότηση και οργάνωση*, ο Δαμανάκης διαπιστώνει, ότι τα δίκτυα συγκροτούνται από *πυρηνικά και περιφερειακά στοιχεία*, όπου συνήθως τα πυρηνικά διαθέτουν θεσμικό status, διασυνδέονται με επίσημες κρατικές και κοινωνικές δομές και υπηρεσίες, αποτελούν την απαρχή συγκρότησης του εκάστοτε δικτύου και ενεργοποιούν, κατά περίπτωση, τα περιφερειακά στοιχεία του. Το πυρηνικό στοιχείο ενός *εκπαιδευτικού δικτύου*, για παράδειγμα, μπορεί να είναι ο Σύλλογος Γονέων ενός σχολείου ή η Ένωση Γονέων πολλών σχολείων.

Με κριτήριο τον *τόπο δράσης* τα δίκτυα μπορούν να ταξινομηθούν σε *τοπικά, διατοπικά* και *υπερτοπικά/διαεθνικά (transnational)*. Ομοειδή, τοπικά δίκτυα μπορούν να διασυνδεθούν μεταξύ τους και να συγκροτήσουν ένα *διατοπικό* ή *υπερτοπικό δίκτυο*. Ανάλογα δε με τη στοχοθεσία τους και τα απαιτούμενα μέσα για την επίτευξη των στόχων στα *διατοπικά* και *υπερτοπικά δίκτυα* μπορούν να προτίθενται και άλλα ομοειδή ή ετεροειδή δίκτυα. Όταν ένα δίκτυο μετεξελίσσεται

από τοπικό σε διατοπικό (πολλοί χώροι στην ίδια χώρα) ή υπερτοπικό/διαεθνικό (πολλοί χώροι σε διάφορες χώρες) υποχωρεί ή και χάνεται η γεωγραφική διάσταση και επικυριαρχεί η κοινωνική. Με άλλα λόγια το δίκτυο παίρνει τον χαρακτήρα ενός διατοπικού (*interlocal*) ή υπερτοπικού/διαεθνικού (*transnational*) «κοινωνικού χώρου» (*social space, sozialer Raum*).

Από την άλλη, θα πρέπει να υπογραμμιστεί, ότι την εποχή του διαδικτύου οι μεταναστευτικές οργανώσεις και τα δίκτυά τους μπορούν να λειτουργούν τόσο ως «πραγματικές κοινότητες» (*face to face*), σε έναν συγκεκριμένο χώρο, όσο και ως εικονικές (*virtual communities*), μη εξαρτώμενες από συγκεκριμένο χώρο.

Με άλλα λόγια, στον σύγχρονο ψηφιακό κόσμο η διατοπικότητα και η υπερτοπικότητα/διαεθνικότητα των δικτύων ευνοούνται σημαντικά από τις ψηφιακές τεχνολογίες (Castles / Miller 2009, 30 κ.ε.).

Στην ελληνική Διασπορά οι οργανώσεις-πυρήνες και τα δίκτυά τους λειτουργούν, κατά κανόνα, ως τοπικά και διατοπικά (επίπεδο χώρας διαμονής) και σπανιότερα ως υπερτοπικά/διαεθνικά, παρόλο που τα δίκτυα του ΣΑΕ συγκροτήθηκαν ως διαεθνικά, αλλά μέχρι σήμερα δεν έχουν πείσει ότι μπορούν να λειτουργήσουν ως τέτοια. Από την άλλη, βέβαια, θα πρέπει να υπογραμμισθεί, ότι η *Ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία στη Διασπορά* έχει τη δυνατότητα να συγκροτήσει και να λειτουργήσει διαεθνικά δίκτυα (*transnational networks*). Επίσης θα πρέπει να αναφερθεί, ότι οι Ομοσπονδίες των διαφόρων Εθνοτοπικών Συλλόγων οργάνονται σε τριτοβάθμια όργανα και θεωρητικά έχουν τη δυνατότητα να συγκροτήσουν και να λειτουργήσουν υπερτοπικά/διαεθνικά δίκτυα. Εντούτοις, επειδή - όπως υποστηρίζει και ο Bommes (2003)- η εγκατάσταση και ένταξη των μεταναστών συνδέεται άμεσα με τις μεταναστευτικές πολιτικές του εκάστοτε εθνικού κράτους, οι μεταναστευτικές οργανώσεις και τα δίκτυά τους εστιάζουν τη δράση τους σε εθνικό επίπεδο.

Τα δίκτυα μπορεί να είναι τυπικά/επίσημα ή άτυπα/ανεπίσημα, να επεκτείνονται ή να συρρικνώνονται ανάλογα με τους εκάστοτε προς επίτευξη στόχους. Στην πρώτη περίπτωση (τοπικό δίκτυο) ο πυρήνας του δικτύου συνήθως είναι ένα θεσμοθετημένο όργανο (π.χ. Σύλλογος, Ένωση προσώπων, εκκλησία), ενώ στη δεύτερη το δίκτυο συνήθως συγκροτείται ad hoc για την επίτευξη συγκεκριμένων περιστασιακών στόχων. Και σ' αυτή την περίπτωση, όμως, προϋπόθεση για τη συγκρότηση και δόμηση του δικτύου είναι η ύπαρξη μιας οργανωτικής δομής η οποία λειτουργεί ως πυρηνικό στοιχείο του δικτύου και το ενεργοποιεί, ή η ύπαρξη κάποιου/ων προσώπου/ων που αναλαμβάνουν πρωτοβουλία για τη συγκρότηση του δικτύου.

Ένα άτυπο, περιστασιακό δίκτυο μπορεί να συγκροτηθεί από μία ή περισσότερες οργανώσεις οι οποίες συνεργάζονται για την επίτευξη κοινών στόχων. Οι ελληνικές παροικιακές οργανώσεις, αιφνιδιάστηκαν και βρέθηκαν απροετοίμαστες για να στηρίξουν τους νεομετανάστες. Γι' αυτό, σε αρκετές περιπτώσεις «συνασπίστηκαν» και δημιούργησαν ad hoc δίκτυα παροχής πληροφοριών και στήριξης των νέων μεταναστών, όπως για παράδειγμα στο Ντίσελντορφ Γερμανίας το 2010.¹⁷

Η δημιουργία δικτύων στήριξης, αλλά και εκμετάλλευσης, των νέων μεταναστών λαμβάνει, κατά κανόνα, χώρα στον κενό χώρο που αφήνουν οι αρμόδιες μεταναστευτικές υπηρεσίες και εν γένει η μεταναστευτική πολιτική των χωρών υποδοχής. Στην Αυστραλία, η οποία σήμερα ακολουθεί μια περιοριστική μεταναστευτική πολιτική, η πρόνοια των Ελλήνων νεομεταναστών φαίνεται να περνά από τις υπηρεσίες του οργανισμού «Αυστραλιανή Ελληνική Κοινωνική Πρόνοια», (*Australian Greek Welfare Society*) (βλ. Τάμης στον παρόντα τόμο).

Ο ρόλος των μεταναστευτικών δικτύων είναι πρωτίστως *ενημερωτικός* και *διαμεσολαβητικός* και λιγότερο *οικονομικός*. *Ενημερωτικός*, με την έννοια της ανταλλαγής/διάχυσης πληροφοριών σε σχέση με τη μετακίνηση και εγκατάσταση στη χώρα υποδοχής και *διαμεσολαβητικός* με την έννοια της διαμεσολάβησης μεταξύ προσώπων και κοινωνικών δομών, π.χ. προς εξεύρεση κατοικίας ή και εργασίας. Οικονομικός μπορεί να είναι με την έννοια του περιορισμού του κόστους της μετακίνησης ή και της οικονομικής στήριξης (π.χ. με την παροχή δανείου) του μετακινούμενου (Dolfin & Genicot 2006).

Η συσσωρευμένη εμπειρία των *μεταναστευτικών δικτύων* και η δυνατότητά τους να παρέχουν πληροφορίες και να διαμεσολαβούν, σε συνδυασμό με τις διαπροσωπικές σχέσεις και διασυνδέσεις -που αποτελούν και την πεμπτούσια των δικτύων- τα καθιστούν ένα πολύτιμο «*κοινωνικό κεφάλαιο*», από το οποίο αντλούν οφέλη τα μέλη τους καθώς και όσοι νέοι μετανάστες εντάσσονται σ' αυτά. Το *κοινωνικό κεφάλαιο* βασιζέται σε κοινωνικές σχέσεις και συνίσταται πρωτίστως στις δυνατότητες που παρέχονται σε ένα άτομο να πετύχει, με τη βοήθεια των κοινωνικών σχέσεων, τους στόχους του (Kühn 2010, σ. 57).

Σύμφωνα με τη σύγχρονη βιβλιογραφία, ο *ενημερωτικός διαμεσολαβητικός ρόλος των δικτύων* συμβάλλει, αν δεν οδηγεί, σ' αυτό που παλαιότερα αποκαλείτο «*αλυσιδωτή μετανάστευση*» (*chain migration*) και στη σύγχρονη ορολογία αποκαλείται «*μετανάστευση δια μέσου δικτύων*» (*network-mediated-migration*) και επομένως και στην *αυτο-αναπαραγωγή* της μετανάστευσης (Wilson 2009 και Brettell 2000, 107).

Η θέση περί αυτο-αναπαραγωγής της μετανάστευσης μέσω των δικτύων δεν σημαίνει, σύμφωνα με τη δική μας κατανόηση των πραγμάτων, αλλά και με βάση την ελληνική εμπειρία, ότι τα υπάρχοντα δίκτυα προκαλούν τη μετανάστευση. Τα αίτια της μετανάστευσης είναι πρωτίστως οικονομικά. Τα δίκτυα, όμως, μπορούν να παρακάμψουν ή και να ακυρώσουν στην πράξη (όχι κατ' ανάγκη παράνομα) ανασταλτικούς παράγοντες που ανάγονται σε μια περιοριστική μεταναστευτική πολιτική της χώρας-στόχου και να διευκολύνουν έτσι τη μετακίνηση ατόμων.

Το αντικείμενο, και η συνακόλουθη στοχοθεσία ενός δικτύου, μπορεί να έχουν πολιτικά, οικονομικά, κοινωνικά, πολιτισμικά χαρακτηριστικά. Ωστόσο, στα μεταναστευτικά δίκτυα κυριαρχεί, συνήθως, η *κοινωνικο-πολιτισμική διάσταση*, χωρίς φυσικά να αποκλείονται οι άλλες. Οι Έλληνες εστιαότερες στη Γερμανία, για παράδειγμα, φαίνεται να λειτουργούν ως άτυπα, τοπικά ή διατοπικά δίκτυα οικονομικού χαρακτήρα, τα οποία προσφέρουν ευκαιρίες απασχόλησης στους

Έλληνες νεομετανάστες. Ωστόσο, πίσω από τον εκ πρώτης όψεως οικονομικό χαρακτήρα των εν λόγω δικτύων κρύβεται και η *πολιτισμική διάσταση*, η οποία προσδίδει σ' ένα εστιατόριο τον χαρακτηρισμό «ελληνικό». Αυτή είναι, η ελληνική κουζίνα, η ελληνική διατροφική κουλτούρα.

Τα μεταναστευτικά δίκτυα είναι δυνατόν να δημιουργούνται «από κάτω», αυθόρμητα λόγω πιεστικών αναγκών, ή «από πάνω», κατά παραγγελία. Τα πρώτα υπηρετούν, κατά κανόνα, τις ανάγκες και τις στοχοθεσίες των ίδιων των μεταναστών, ενώ τα δεύτερα ενδέχεται να υπηρετούν και αλλότριους στόχους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα για τα δεύτερα και την πορεία τους αποτελούν τα δίκτυα του «Συμβουλίου Απόδημου Ελληνισμού» (ΣΑΕ), τα οποία δημιουργήθηκαν με πρωτοβουλία του μητροπολιτικού Κέντρου, της Ελλάδας, «εκφυλίστηκαν» στην πορεία και δεν φαίνεται να παίζουν σήμερα κάποιο ρόλο στην υποστήριξη των Ελλήνων νεομεταναστών.

Δίκτυα δημιουργούνται και δραστηριοποιούνται ιδιαίτερα εκεί όπου υπάρχουν κενά στην κάλυψη αναγκών, δηλαδή όταν οι αρμόδιες υπηρεσίες των χωρών υποδοχής δεν λειτουργούν, υπολειτουργούν ή λειτουργούν περιοριστικά για τους μετανάστες. Τα δυο πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1990, για παράδειγμα, στην Ελλάδα δεν λειτουργούσαν μεταναστευτικά δίκτυα και οι τότε παράνομα εισερχόμενοι Αλβανοί μετανάστες οδοιπορούσαν κατά ομάδες και χωρίς σαφή στόχο στις εθνικές και επαρχιακές οδούς της Ελλάδας. Σύντομα, όμως, συγκροτήθηκαν κυρίως «*συγγενικά δίκτυα*», προκειμένου να υποστηρίξουν τη μετακίνηση συγγενικών προσώπων και προπιάτων να διασφαλίσουν την «*οικογενειακή συνένωση*». Η δημιουργία οικογενειακών δικτύων τα πρώτα κιόλας χρόνια της αλβανικής μετανάστευσης στην Ελλάδα ήταν αναμενόμενη, αν ληφθεί υπόψη ότι τα οικογενειακά δίκτυα είναι πολύ ανεπτυγμένα στην Αλβανία και ότι η αποδημία κατά κανόνα αποτελεί αντικείμενο και απόφαση της οικογένειας (πυρηνικής ή ευρύτερης) και όχι του ατόμου. Θα μπορούσε μάλιστα να διατυπωθεί η υπόθεση εργασίας, ότι τα αλβανικά *οικογενειακά δίκτυα* στην Ελλάδα αποτελούν ένα είδος προέκτασης των προϋπαρχόντων δικτύων στην Αλβανία, τα οποία ενδεχομένως ανασυγκροτούνται και αναπροσαρμόζονται με βάση τη μεταναστευτική εμπειρία (βλ. Ιερωνυμάκης 2010 καθώς και Μαρούκης 2010, στο: Τριανταφυλλίδου/Μαρούκης 2010, σ. 195 κ.ε).

Περίπου μια δεκαετία αργότερα, και αφού είχαν λύσει τα βασικά προβλήματα της οικογενειακής συνένωσης, της νομιμοποίησης και της στοιχειώδους ένταξης στο ελληνικό κοινωνικοοικονομικό σύστημα, τόσο οι Αλβανοί όσο και άλλοι μετανάστες δημιούργησαν και «*εκπαιδευτικά δίκτυα*», για να καλύψουν, αυτή τη φορά, εκπαιδευτικές ανάγκες των παιδιών τους. Τα εν λόγω δίκτυα αποτελούν ένα κλασικό παράδειγμα δημιουργίας δικτύων για την κάλυψη κενών ή παραλήψεων των αρμόδιων υπηρεσιών των χωρών υποδοχής ή και προέλευσης. Όπως δε προκύπτει από τις αναλύσεις της Μαλιγκούδη στον παρόντα τόμο, συνήθως δημιουργείται αρχικά ένας πολιτιστικός σύλλογος ή σύλλογος γονέων, ο οποίος λειτουργεί ως *πυρήνας (πυρηνικό στοιχείο)* και στη συνέχεια δημιουργεί ένα *εκπαιδευτικό δί-*

κτυο, στο οποίο συμμετέχουν γονείς ή και άλλοι μεταναστευτικοί φορείς, αλλά και φορείς και πρόσωπα από τη χώρα υποδοχής. Τα τελευταία προσδίδουν κύρος στο δίκτυο, το διασύνδεουν με κοινωνικές δομές στη χώρα υποδοχής και, διαμεσολαβώντας μεταξύ δικτύου και υπηρεσιών του κράτους υποδοχής, το στηρίζουν στην επίτευξη των στόχων του, που στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι η δημιουργία Τμημάτων διδασκαλίας της εκάστοτε εθνοτικής γλώσσας.

Η ύπαρξη και λειτουργία οργανωμένων Συλλόγων και *άτυπων δικτύων* στους κόλπους των διαφόρων εθνοτικών ομάδων στην Ελλάδα είναι πλέον σύνηθες φαινόμενο. Ενδεικτικά, παραπέμπουμε στις ανά εθνότητα μελέτες στον συλλογικό τόμο τον οποίο έχουν επιμεληθεί οι Τριανταφυλλίδου και Μαρούκης (2010), στον τόμο που έχουν επιμεληθεί οι Μαρβάκης, Παρσάνογλου και Παύλου (2001, 333 κ.ε.) καθώς και στη μελέτη των Λαμπριανίδης & Λυμπεράκη (2005, 206 κ.ε.).

Μεταξύ *προφίλ των μεταναστών και δικτύων* υπάρχει μια διαφοροποιημένη σχέση. Οι μη νόμιμοι μετανάστες και οι μετανάστες με *περιορισμένα προσόντα*, είναι εκείνοι που κάνουν περισσότερο χρήση των δικτύων. Στην περίπτωση της Γερμανίας, αλλά και της Αυστραλίας και του Καναδά, οι νεομετανάστες που προσφεύγουν στις Κοινότητες ή στην Εκκλησία ή σε άλλα άτυπα δίκτυα είναι εκείνοι που διαθέτουν χαμηλό μορφωτικό επίπεδο και περιορισμένα επαγγελματικά προσόντα. Αντίθετα, η ακαδημαϊκή μετανάστευση δεν εξαρτάται από τα μεταναστευτικά δίκτυα.

Εκτός από τα δίκτυα που δημιουργούνται από τους ίδιους τους μετανάστες ή από φορείς και υπηρεσίες των χωρών προέλευσης και διαμονής, δημιουργούνται δίκτυα και από τρίτους με στόχο πολλές φορές το κέρδος ή και την *εκμετάλλευση* των νέων μεταναστών. Σε αρκετές περιπτώσεις τα όρια μεταξύ «νομιμοφανούς» κέρδους και εκμετάλλευσης είναι δυσδιάκριτα. Όπως σαφώς περιγράφεται από τον Κωνσταντινίδη στο κεφάλαιο εννέα της συμβολής του στον παρόντα τόμο, στον Καναδά απαντά κανείς από τη μια τα «*κυκλώματα*» απατεώνων και από την άλλη τους εξειδικευμένους σε θέματα μετανάστευσης δικηγόρους, οι οποίοι καλλιεργούν δημόσια την αντίληψη, ότι οι καναδικοί κανονισμοί είναι τόσο πολύπλοκοι και αλλάζουν τόσο συχνά, ώστε είναι απαραίτητη η νομική στήριξη. Δίκτυα «*σαρλατώνων*», όπως τους αποκαλεί ο πρόεδρος της «*Αυστραλιανής Ελληνικής Κοινωνικής Πρόνοιας*», καθώς και εκμεταλλευτές «*μεταναστευτικοί πράκτορες*» δρουν και στην Αυστραλία (βλ. Τάμης κεφ. 3 στον παρόντα τόμο).

Το πλέον χαρακτηριστικό παράδειγμα δικτύων εκμετάλλευσης αποτελούν τα *δίκτυα παράνομης διακίνησης προσώπων*, ιδιαίτερα γυναικών (trafficking) (βλ. π.χ. Geisler 2004, Lazaridis 2001, Ziane 2009). Ένα τέτοιο ελληνο-αλβανικό δίκτυο είχε για παράδειγμα δημιουργηθεί, ήδη στα μέσα της δεκαετίας του 1990, στην Αθήνα, για τη διακίνηση γυναικών από την Αλβανία προς την Ελλάδα (βλ. Ψημμένος, 1995).

Καταλήγοντας υπογραμμίζουμε, πως όπου δρουν *κοινωνικά υποκείμενα* δημιουργούνται και λειτουργούν και *κοινωνικά δίκτυα*, γιατί, όπως γράφει και ο Δερτιλής (2000, 121) «*Οι άνθρωποι, ως κοινωνικά ζώα, τείνουν εκ φύσεως να*

συνδιαμορφώνουν δίκτυα επικοινωνίας, συναλλαγής και, γενικότερα, κοινωνικής δράσης». Με άλλα λόγια, η δημιουργία και λειτουργία κοινωνικών δικτύων είναι ανθρωπολογικό φαινόμενο (Brettell 2000). Και η έννοια «κοινωνικό δίκτυο» επιχειρεί να αναλύσει ακριβώς αυτό το φαινόμενο. Κοινωνικά δίκτυα, γενικότερα, και μεταναστευτικά δίκτυα, ειδικότερα, υπήρχαν πάντα. Ωστόσο, στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, της διεθνούς μετανάστευσης και του διαδικτύου τα δίκτυα δια-εθνοποιούνται, επίσης, καθίστανται λειτουργικότερα με τη βοήθεια των νέων τεχνολογιών και ενισχύεται ο ρόλος τους στη μετακίνηση των πληθυσμών.

Από την άλλη, οι ελληνικές παροικίες στη διασπορά είναι έτσι οργανωμένες και δικτυωμένες που κάθε νέο μεταναστευτικό ρεύμα σκοντάφτει αναπόφευκτα στις κατά τόπους παροικιακές οργανώσεις και στα δίκτυά τους. Με αυτή την έννοια, η προσπάθεια ανάλυσης των διαδικασιών μετακίνησης και προπάντων των διαδικασιών εγκατάστασης και ένταξης στην εκάστοτε χώρα διαμονής, με βάση τα δίκτυα, είναι από αναλυτικής πλευράς σκόπιμη.

4. Οι νεομετανάστες: τροφοδότες και ανανεωτές των παροικιακών δικτύων και οργανώσεων;

Η ιστορική εμπειρία δείχνει ότι οι οργανωτικές δομές των ελληνικών παροικιών στη διασπορά, έτσι όπως αυτές απαντώνται, σε μεγάλο βαθμό και σήμερα, είναι κατά κύριο λόγο δημιούργημα των δεκαετιών 1950 και 1960, οπότε τα μεγάλα μεταναστευτικά ρεύματα άλλαξαν τον δημογραφικό και κοινωνικοπολιτισμικό χαρακτήρα των τότε παροικιών. Έκτοτε, και μέχρι το 2010, οι παροικίες ιδιαίτερα στις υπερωκεάνιες χώρες δεν ανανεώθηκαν, η δημογραφική τους δομή αλλά και η κοινωνικοπολιτισμική λειτουργία τους άλλαξαν, κυρίως λόγω της γήρανσης και βιολογικής αποχώρησης της πρώτης γενιάς, λόγω των μικτών γάμων, της γλωσσικής μετατόπισης κ.λπ.

Ένα, λοιπόν, από τα ερωτήματα που μας απασχόλησαν ήταν, αν οι νεομετανάστες εντάσσονται στις υπάρχουσες παροικιακές οργανωτικές δομές και ποιες είναι οι συνέπειες αυτής της ένταξής τους, κυρίως σε κοινωνικοπολιτισμικό επίπεδο.

Από τις σχετικές μελέτες στον παρόντα τόμο προκύπτει, ότι στον Καναδά και πολύ περισσότερο στις ΗΠΑ, οι συνέπειες δεν είναι ακόμα ορατές, ενδεχομένως και λόγω του μικρού αριθμού μόνιμα εγκαθιστάμενων νεομεταναστών σ' αυτές τις χώρες. Στις δε ευρωπαϊκές χώρες, οι συνέπειες είναι προς το παρόν εμφανείς μόνο στον χώρο της εκπαίδευσης.

Αντίθετα προς τις παραπάνω χώρες, στην Αυστραλία οι κοινωνικοπολιτισμικές συνέπειες είναι περισσότερο εμφανείς. Γι' αυτό και οι αναλύσεις που ακολουθούν εστιάζουν σε αυτήν τη χώρα, και με αυτήν την έννοια έχουν παραδειγματικό χαρακτήρα (βλ. Τάμης στον παρόντα τόμο).

Όπως ήδη αναφέρθηκε, μέσα από τα μεταναστευτικά ρεύματα της περιόδου 1950-1970 συντελέστηκε ανανέωση των οργανώσεων των προπολεμικών πα-

ροικιών- όχι μόνο στην Αυστραλία, αλλά και στον Καναδά, στις ΗΠΑ, Νότια Αφρική και Νέα Ζηλανδία. Στη συνέχεια συντελέστηκε μια εσωτερική γεωγραφική και κοινωνική κινητικότητα, έκφραση του βαθμού ενσωμάτωσης των μεταναστών στις κοινωνίες υποδοχής και της ανέλιξής τους από το status του μετανάστη σε αυτό του πολίτη.

Στην Αυστραλία ακολούθησε μία περίοδος τριάντα πέντε ετών (1975-2010), που χαρακτηρίζεται από έλλειψη ανανέωσης, από μια στατικότητα και από μία αυτοτροφοδοτούμενη εσωστρέφεια των ελληνικών παροικιών. Η σχεδόν παντελής έλλειψη μεταναστευτικών ρευμάτων Ελλήνων στην περίοδο αυτή,¹⁸ με μοναδικές εξαιρέσεις τους πρόσφυγες της κυπριακής τραγωδίας (1974-1981) και τις μεταναστεύσεις Ελλήνων από τα ασταθή καθεστώτα της Λατινικής Αμερικής και της Νοτίου Αφρικής (1996-2010), προκάλεσε ένα περιβάλλον δημογραφικής συρρίκνωσης της πρώτης γενιάς των μεταναστών και ενίσχυσε την εσωστρέφεια των παροικιών.

Παρά την καλή οργάνωση και τη σε μεγάλο βαθμό επιτυχή ένταξη των μεταναστών των δεκαετιών 1950-1970 στην αυστραλιανή κοινωνία, τους συλλογικούς φορείς διέκρινε η αδυναμία μιας αυστηρά διαρθρωμένης και συστηματικής πορείας. Την κατάσταση αυτή προκαλούσε η απουσία μιας μεσαίας αστικής τάξης στις παροικίες των Ελλήνων, σε βάθος δύο γενεών. Η συντριπτική πλειοψηφία των μεταναστών της εν λόγω περιόδου ήταν «προλετάριοι» των αστικών κέντρων και αγρότες/ποιμένες μιας παραμελημένης υπαίθρου. Η ελλιπής παρουσία μορφωμένων, ανθρώπων των γραμμάτων και της τέχνης, επαγγελματιών και επιστημόνων, δεν επέτρεψε την ανάδειξη ηγετών που θα μπορούσαν να προγραμματίσουν και να δημιουργήσουν ποιοτικά ανώτερα οργανωτικά σχήματα και κοινωνικο-πολιτιστικά δίκτυα.

Τα πολιτιστικά δρώμενα των παροικιών, η λογοτεχνία, το θέατρο, η μουσική, οι εικαστικές τέχνες, η εκπαίδευση και η δημοσιογραφία αφέθηκαν στην επινοητικότητα και στο μεράκι λίγων μελών, ανάμεσα στην πρώτη γενιά των μεταναστών της ενεργούς παροικίας. Τα ίδια πρόσωπα παρέμειναν στο προσκήνιο της δημιουργίας μέχρι και τα δύσκολα χρόνια της γήρανσης των παροικιών, μετά το 1990. Φιλότιμοι παλαίμαχοι ηθοποιοί συνέχιζαν το 2012 να ανεβαίνουν στο σανίδι και να υποδύονται ρόλους που πολλές φορές δεν συμβάδιζαν με την ηλικία τους. Βετεράνοι δημοσιογράφοι της γενιάς του 1950 και 1970 συνέχιζαν την καριέρα τους στα παροικιακά ελληνόγλωσσα μέσα ενημέρωσης, ηλικιωμένοι εκπαιδευτικοί προσέφεραν τις υπηρεσίες τους, οι ίδιοι λογοτέχνες ανακύκλωναν το ταλέντο τους τα τελευταία πενήντα χρόνια.

Και ενώ οι παροικίες παρέμεναν αυτοτροφοδοτούμενες, χωρίς ανανέωση και προοπτικές πολιτισμικής ανάπτυξης, την ίδια περίοδο δίπλα τους αναδύθηκαν, από τους κόλπους της δεύτερης γενιάς, και κατέλαβαν σημαντικές θέσεις στην κοινωνία, σημαντικοί σκηνοθέτες ελληνικής καταγωγής,¹⁹ ικανότατοι αρχιτέκτονες,²⁰ επιτυχημένοι παρουσιαστές της τηλεόρασης, δημοσιογράφοι κύρους, μουσικοί και καλλιτέχνες διεθνούς κύρους και βραβευμένοι λογοτέχνες.²¹

Μετά το 1990, ο αριθμός των παιδιών που γεννήθηκαν στην Αυστραλία από «ελλαδογεννημένους» μετανάστες, δημογραφικά υπερσκέλισε τους τελευταίους, με αποτέλεσμα να δοκιμαστεί η κοινωνικο-πολιτιστική συνοχή των παροικιών. Την κατάσταση επιδειώνει η ραγδαία παλιννόστηση Ελλήνων μεταναστών προς την Ελλάδα στην περίοδο 1978-1990. Η έλλειψη τροφοδότησης με νέο δυναμικό έφερε τη στατικότητα, την προοδευτική δημογραφική συρρίκνωση της πρώτης γενιάς και την αποχύμωση των πολιτιστικών δρώμενων. Οι εκκλησιαστικοί και κοινοτικοί φορείς επικέντρωσαν τη δράση τους στην πρόνοια των ηλικιωμένων μεταναστών, που άρχισαν να αυξάνονται ραγδαία μετά το 1990, με την ίδρυση και λειτουργία πολυάριθμων γηροκομείων και γηριατρείων, εγχειρήματα που στηρίχθηκαν οικονομικά και από την Κοινοπολιτεία της Αυστραλίας.

Στο χώρο της ελληνόγλωσσης εκπαίδευσης μετά το 1990 σημειώθηκε βραδεία συρρίκνωση του αριθμού των μαθητών, εξαιτίας του χαμηλού δείκτη συγκράτησης της φοίτησης των παιδιών, μετά τις πρώτες τρεις-τέσσερις τάξεις του δημοτικού σχολείου, καθώς οι παροικίες περνούσαν από τη δεύτερη προς την τρίτη γενιά του μαθητικού δυναμικού τους. Βέβαια, η διδασκαλία της Ελληνικής στον κρατικό φορέα και η προστασία που αυτή απολάμβανε από την Κοινοπολιτεία και τις πολιτειακές κυβερνήσεις της Αυστραλίας, ως μία εκ των βασικών και προστατευόμενων γλωσσών προς υποχρεωτική διδασκαλία στο κρατικό σύστημα της χώρας, βοήθησε διαχρονικά στη διατήρηση μιας μεγάλης βάσης ομοεθνών και αλλοεθνών μαθητών. Εντούτοις, η ελληνόγλωσση εκπαίδευση απευθύνονταν πλέον στην τρίτη και τέταρτη γενιά μαθητών, η πλειοψηφία των οποίων δεν είχε πια σαφή ακούσματα της Ελληνικής, αφού σ' ένα μεγάλο ποσοστό ελληνικών νοικοκυριών (38%), η Ελληνική δεν λειτουργούσε πλέον ως κώδικας επικοινωνίας.

Κοντολογίς, η έλλειψη τροφοδότησης των παροικιών με «νέο αίμα» και η παράλληλη μαζική βιολογική έξοδος των ελλαδογεννημένων μεταναστών είχαν προκαλέσει ποικίλους προβληματισμούς ως προς το μέλλον των ελληνικών παροικιών.

Σε αυτήν την κρίσιμη στιγμή, η απρόβλεπτη, μαζική παλιννόστηση της ελλαδικής αυστραλιανής διασποράς, κατά την περίοδο 2009-2014, ως αποτέλεσμα της ευρωπαϊκής και ελληνικής κρίσης, και η άφιξη χιλιάδων νέων μεταναστών από την Ελλάδα και την Κύπρο, άλλαξαν σημαντικά την κρατούσα κατάσταση των παροικιών από κοινωνικο-πολιτιστικής άποψης. Για μια χώρα μεταναστευτική, όπως η Αυστραλία, οι νέες μεταναστευτικές ομάδες που απαρτίζονται (α) από τους παλιννοστούντες Αυστραλούς πολίτες ελληνικής καταγωγής και (β) από νέους Έλληνες οικονομικούς μετανάστες γίνονται αναπόσπαστο μέρος του κοινωνικού γίγνεσθαι των παροικιών, αλλά και της αυστραλιανής κοινωνίας γενικότερα.

Η συντριπτική πλειοψηφία των νέων μεταναστών είναι άτομα της μεσαίας αστικής τάξης, επαγγελματίες, επιστήμονες, εκπαιδευτικοί, ειδικευμένοι και κατάρτισημένοι τεχνίτες, μικρο-επιχειρηματίες, στελέχη επιχειρήσεων και μεγάλων εταιρειών, τεχνοκράτες, μέλη του ελλαδικού «επιστημονικού προλεταριάτου». Η εισροή αρκετών χιλιάδων ατόμων στην περίοδο 2009-2014 στην Αυστραλία, ανανέωσε τις γηράσκουσες και δημογραφικά συρρικνωμένες παροικίες των Ελλήνων,

εμπλούτισε κοινωνικοπολιτισμικά την κουρασμένη γενιά των ελλαδογεννημένων μεταναστών και ενίσχυσε παραγωγικά τις παροικίες, αλλά και τη χώρα υποδοχής, γενικότερα, και αναμένεται να συμβάλει στην αύξηση του βαθμού δράσης των παροικιών στην ευρύτερη κοινωνία της Αυστραλίας.

Οι νέοι μετανάστες φαίνεται να ενισχύουν παραγωγικά πρωταρχικά τις αυστραλο-ελληνικές επιχειρήσεις. Με τις σύγχρονες ευρωπαϊκές εμπειρίες που προσκόμισαν, σε θέματα οικονομίας και αγορών, συμβάλλουν στη θετική «αναδιπλώση» πρωτίστως των αυστραλο-ελληνικών επιχειρήσεων. Η οικονομία των παροικιών, που στηρίζεται στις μικρές επιχειρήσεις και βιομηχανίες επίπλων, αλιείας και τροφίμων, τουρισμού, ταξιδίων και προσφοράς υπηρεσιών, γνώρισε έξαρση εξ αιτίας της μαζικής εισροής των παλιννοστούντων Αυστραλών ελληνικής καταγωγής και Ελλήνων οικονομικών μεταναστών, οι οποίοι προσέφυγαν στους συμπατριώτες τους, προκειμένου να καλύψουν τις ανάγκες της πρώτης εγκατάστασης και της επανένωσης των οικογενειών τους στα μεγάλα αστικά κέντρα της Αυστραλίας. Η περίπτωση του Ντάργουιν, στη Βόρεια Επικράτεια της Αυστραλίας, είναι χαρακτηριστική της κατάστασης αυτής. Συνολικά 3.000 άτομα εγκαταστάθηκαν στην πόλη αυτή των 130.000 κατοίκων, εκ των οποίων η ελληνική παροικία καταμετρούσε το 2011 12.000 μέλη, αυξάνοντας έτσι την παρουσία των Ελλήνων στη συγκεκριμένη πόλη κατά 25%, τα τελευταία τρία χρόνια.

Οι νέοι μετανάστες καταλαμβάνουν θέσεις σε επαγγέλματα και τομείς όπου είχαν ανάγκη για ανανέωση, όπως στην εκπαίδευση, στη δημοσιογραφία, στην τέχνη, στην επιστήμη και σε επαγγέλματα περιζήτητα στην Αυστραλία (γεωλόγοι, μηχανικοί, ιατροί και ειδικοί στην πληροφορική) και λιγότερο στα επαγγέλματα παροχής υπηρεσιών, κατασκευών και ελαφράς βιομηχανίας. Δεκάδες νεομετανάστες εργοδοτήθηκαν ως συντάκτες και σχολιαστές ελληνόγλωσσων εφημερίδων και παρουσιαστές προγραμμάτων σε ελληνόφωνους σταθμούς των παροικιών, ανανεώνοντας το δυναμικό τους, αυξάνοντας την ποιότητα, βελτιώνοντας τον χαρακτήρα της επικοινωνίας και την ποιότητα της γλώσσας και αναβαθμίζοντας στη συνείδηση των αναγνωστών και ακροατών τους τη γενικότερη χροιά τους.²² Εκατοντάδες νέοι επιστήμονες που εισέρρευσαν στην Αυστραλία εργοδοτήθηκαν από τους δεκάδες των φορέων παροχής εκπαίδευσης (ανεξάρτητα εκπαιδευτήρια, κοινοτικά, και ενοριακά) ως εκπαιδευτικοί, με γνώμονα την ελληνομάθειά τους, αλλά όχι όμως και την ανάλογη παιδαγωγική/διδασκτική κατάρτιση.

Ένας σημαντικός αριθμός νεοαφιχθέντων στελέχωσαν θεατρικούς θιάσους και εργαστήρια τέχνης στη Μελβούρνη και στο Σύννεϋ ενισχύοντας τα πολιτιστικά δρώμενα των παροικιών. Το νέο δυναμικό δίνει έτσι την ευκαιρία στους παλαιόμαχους ηθοποιούς, δημοσιογράφους, εκπαιδευτικούς, να αρχίσουν προοδευτικά να αποσύρονται από την ενεργό δράση.

Οι εκπαιδευτικοί φορείς των παροικιών για πρώτη φορά ύστερα από τριάντα χρόνια διαφημίζουν στα ραδιόφωνα και τις εφημερίδες τη δημιουργία ειδικών τάξεων διδασκαλίας της Ελληνικής ως μητρικής γλώσσας, για παιδιά και νέους με υψηλές γλωσσικές δεξιότητες, τα οποία ήλθαν από την Ελλάδα και ως φυσικοί

ομιλητές της Ελληνικής εμπλούτισαν τα σχολεία και τα Τμήματα Διδασκαλίας της Ελληνικής.

Αρκετοί νεομετανάστες επιστήμονες με εξειδικευμένα προσόντα, κυρίως εκπαιδευτικοί, προσλήφθηκαν επίσης στα κολέγια κατάρτισης και σπουδών επαγγελματιών που προσφέρονται σε αλλοδαπούς φοιτητές και νεομετανάστες και ενισχύονται από την Κοινοπολιτεία, προκειμένου να προσφέρουν επάρκεια στην αγγλική γλώσσα ή άλλα επαγγέλματα.²³

Η εισροή των νεομεταναστών στην Αυστραλία ενίσχυσε επίσης την ψηφιακή τεχνογνωσία των παροικιών και γενικά τομείς που σχετίζονταν με την πληροφορική, καθώς μεγάλος υπήρξε ο αριθμός επαγγελματιών που σχετίζονταν με τις συναφείς επιστήμες. Πρόκειται για ανθρώπινο κεφάλαιο που εισρέει στην Αυστραλία και συμβάλλει στην αναβάθμιση όχι μόνο της παροικιακής οικονομίας αλλά και συνολικότερα. Και η άποψη που διατυπώνεται από τις αυστραλιανές αρχές, ότι ενδέχεται οι νεομετανάστες να επιβαρύνουν τα ταμεία του δημοσίου δεν ισχύει, αφού η συντριπτική τους πλειοψηφία είναι άτομα παραγωγικής ηλικίας και μάλιστα επιστήμονες και επαγγελματίες με υψηλά προσόντα και κατά συνέπεια πηγές υψηλής παραγωγής και φορολόγησης. Εξάλλου, οι υπηρεσίες που δρομολογήθηκαν από παροικιακοιακούς φορείς κοινωνικής πρόνοιας, όπως για παράδειγμα από την «*Ελληνο-Αυστραλιανή Κοινωνική Πρόνοια*», για την εξυπηρέτηση και προστασία των νέων Ελλήνων μεταναστών, δεν υποστηρίζονται οικονομικά από την ομοσπονδιακή κυβέρνηση της χώρας, αλλά λειτουργούν ως ανεξάρτητα δίκτυα.

Συμπερασματικά, μπορούμε να υποστηρίξουμε πως στην Αυστραλία υπάρχουν επαρκείς ενδείξεις, ότι οι νέοι μετανάστες λειτουργούν ως τροφοδότες και ανανεωτές των παροικιακών οργανώσεων και δικτύων, μέσα από την ενσωμάτωσή τους στα οικογενειακά και φιλικά δίκτυα και την ένταξή τους στις δομές των παροικιών.

Δεν μπορούμε, όμως, να ισχυριστούμε το ίδιο για τις λοιπές χώρες, όπως αναφέρθηκε ήδη παραπάνω. Οι διαφορές μεταξύ Αυστραλίας, από τη μια, και των λοιπών χωρών από την άλλη, επιδέχονται πολλαπλές ερμηνείες.

Η πρώτη είναι *ποσοτική* και σχετίζεται με τον αριθμό των νεομεταναστών. Οι χιλιάδες ελληνοαυστραλοί παλινοστούντες και νέοι μετανάστες φαίνεται να αποτελούν μια κρίσιμη μάζα που δεν μπορεί να αφήσει ανεπηρέαστες τις παροικίες, δεδομένου μάλιστα ότι όλα αυτά τα άτομα καταλήγουν σε 3-4 μεγάλα αστικά κέντρα, με πρώτο τη Μελβούρνη. Οι νεο-αφιχθέντες αποτελούν το 20-25% του εκάστοτε συνολικού πληθυσμού ελληνικής καταγωγής, ανάλογα με τον τόπο εγκατάστασής τους. Δεν αρκεί όμως ο *αριθμητικός παράγοντας* για την ερμηνεία του φαινομένου της ανανέωσης των παροικιών, γιατί υψηλοί αριθμοί νεομεταναστών εισρέουν ετησίως και στη Γερμανία, όπου όμως δεν παρατηρούνται σημαντικές επιπτώσεις στις εκεί ελληνικές παροικίες, με εξαίρεση την εκπαίδευση.

Μια δεύτερη ερμηνεία, λοιπόν, φαίνεται να συνδέεται με τη *συχνότητα των επαφών* μεταξύ Διασποράς και Κέντρου (Ελλάδας) καθώς και με τη *συχνότητα*

της τροφοδότησης/ανανέωσης της εκάστοτε Διασποράς από το Κέντρο.

Σε αντίθεση προς τη μακρινή Αυστραλία, παρατηρείται μια συνεχής εισροή ατόμων από την Ελλάδα στις ΗΠΑ, έστω στη μορφή τουριστών ή φοιτητών, τα οποία λίγο ως πολύ τροφοδοτούν κοινωνικοπολιτισμικά τις παροικιακές οργανώσεις. Εκτιμούμε, πως αν η είσοδος των δεκάδων χιλιάδων Ελλήνων τουριστών, κατ' έτος στις ΗΠΑ, αποκαλυφθεί τελικά ως μια «συγκαλυμμένη μετανάστευση», τότε θα αρχίσουν να γίνονται εμφανείς και οι επιπτώσεις της στις παροικίες.

Στη δε περίπτωση της Γερμανίας, η τροφοδότηση και η ανανέωση των παροικιών είναι συνεχείς και αδιάλειπτες, επειδή υπάρχει μια διαρκής μετακίνηση προσώπων μεταξύ Ελλάδας και Γερμανίας, και λόγω της ελεύθερης διακίνησης των εργαζομένων, αλλά και λόγω της γεωγραφικής εγγύτητας.

Η γεωγραφική εγγύτητα αποτελεί έναν άλλο σημαντικό παράγοντα σχετικά με την ανανέωση των παροικιακών οργανώσεων και μια τρίτη ερμηνεία για τις παρατηρούμενες διαφορές μεταξύ των χωρών που εξετάζουμε. Στη μακρινή Αυστραλία, η «βασανιστική απόσταση» συμβάλλει, παρά της νέες ψηφιακές τεχνολογίες, στην κοινωνικοπολιτισμική απομάκρυνση από την Ελλάδα, πράγμα που δεν ισχύει στον ίδιο βαθμό για τις ελληνικές παροικίες στις ΗΠΑ και στον Καναδά και σε καμία περίπτωση για τη Γερμανία. Οι Έλληνες νεομετανάστες στη Γερμανία μπορούν μάλιστα να διατηρούν τις σχέσεις τους με τα ελλαδικά κοινωνικά δίκτυα, στα οποία ήταν ενταγμένοι πριν την αποδημία.

Τέλος, το *status των νεομεταναστών* φαίνεται να παίζει έναν ρόλο στη σχέση τους με τις υπάρχουσες παροικιακές δομές και με την ένταξη ή μη ένταξή τους σε αυτές. Σε αντίθεση προς ΗΠΑ, Καναδά και Αυστραλία, οι Έλληνες πολίτες, που λόγω της κρίσης στην Ελλάδα αναζητούν εργασία σε μια άλλη χώρα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, διακινούνται, ως ευρωπαίοι πολίτες, ελεύθερα σε όποια χώρα θέλουν, αναζητούν δικαιωματικά μια θέση εργασίας στην ενιαία ευρωπαϊκή αγορά εργασίας και τουλάχιστον όσοι από αυτούς διαθέτουν επαρκή επαγγελματικά προσόντα δεν έχουν ανάγκη τη βοήθεια των παροικιακών οργανώσεων και επομένως δεν προσφεύγουν σε αυτές.

5. Οι συμβολές του παρόντος τόμου

Όπως αναφέρθηκε ήδη, ο παρών συλλογικός τόμος δεν έρχεται με την αξίωση να καλύψει το θεωρητικό κενό ως προς τη θεώρηση της Ελλάδας τόσο ως χώρας αποστολής όσο και χώρας υποδοχής μεταναστών. Επιχειρεί, ωστόσο, να σκιαγραφήσει το «ελληνικό μεταναστευτικό δίπτυχο», θεματοποιώντας τις δύο πτυχές, αναζητώντας πιθανά κοινά χαρακτηριστικά, θέτοντας ερωτήματα και δίδοντας ερεθίσματα που, ενδεχομένως, θα μπορούσαν να ανοίξουν το δρόμο για μια περαιτέρω θεωρητική συζήτηση.

Συγκεκριμένα, μετά το πρώτο, εισαγωγικό, θεωρητικό κεφάλαιο των επιμελητών, ακολουθούν τα κεφάλαια 2-7 τα οποία αφορούν στην *πρώτη πτυχή* (η Ελλάδα ως χώρα αποστολής) που μπορεί, με τη σειρά της, να θεωρηθεί από δύο

οπτικές, αυτή του Κέντρου και εκείνη της Διασποράς. Το κεφάλαιο 8 αναλύει ένα γενικότερο ζήτημα, αυτό της παράνομης μετανάστευσης, εστιάζει ωστόσο στην παράνομη εισόδου μεταναστών στην Ελλάδα και με αυτή την έννοια γεφυρώνει το πρώτο μέρος του τόμου με το δεύτερο, το οποίο αναφέρεται στη *δεύτερη πτυχή* (η Ελλάδα ως χώρα υποδοχής), κεφάλαια 9-11.

Ιδιαίτερα τα κεφάλαια 2-6 αναφέρονται στη νέα, λόγω της κρίσης, ελληνική αποδημία, η οποία ως φαινόμενο βρίσκεται σε εξέλιξη και ως εκ τούτου οι σχετικές αναλύσεις και τα όποια συμπεράσματά τους πρέπει να κατανοηθούν ως προσωρινά.

Αναλυτικότερα, στο κεφάλαιο 2 ο *Αναστάσιος Τάμης* πραγματεύεται τις εισροές Ελλήνων μεταναστών στην Αυστραλία, μετά το 2009, τις οποίες κατατάσσει σε δυο μεγάλες κατηγορίες. Από τη μια, οι δεκάδες χιλιάδες Ελληνοαυστραλοί που μετά από μία σύντομη ή μακροχρόνια παραμονή στην Ελλάδα «παλιννοστούν» στην Αυστραλία, κάνοντας χρήση του αυστραλιανού διαβατηρίου τους. Και από την άλλη, οι Έλληνες νεομετανάστες οι οποίοι, λόγω της κρίσης στην Ελλάδα, αναζητούν μια καλύτερη τύχη στη μακρινή Αυστραλία, αξιοποιώντας τα *συγγενικά δίκτυα* ή *άλλα άτυπα δίκτυα* καθώς και τη *φοιτητική* και *τουριστική visa* ως πρώτο σκαλοπάτι.

Ο *Στέφανος Κωνσταντινίδης* (κεφάλαιο 3) μελετά την ελληνική μετανάστευση προς τον Καναδά, μετά το 2009, με φόντο την οικονομική κρίση στην Ελλάδα, από τη μία, και τη μακροχρόνια παρουσία των ελληνικών μεταναστευτικών κοινοτήτων και των δικτύων τους στον Καναδά, από την άλλη. Οι διαδικασίες μετακίνησης/εισόδου, πρώτης εγκατάστασης και ένταξης στον Καναδά θεωρούνται σε άμεση συνάρτηση με την καναδική μεταναστευτική πολιτική, η οποία αποτελεί και τη βάση για την κατάταξη των μεταναστών σε διάφορες κατηγορίες.

Ο *Άρης Μιχόπουλος* (κεφάλαιο 4) κάνει μία ιστορική αναδρομή στη μακροχρόνια παρουσία των Ελλήνων στις ΗΠΑ και στη συνέχεια βάσει αυτής και με φόντο τις ελληνικές παροικιακές οργανώσεις που ιδρύθηκαν από τους πρωτοπόρους, εξετάζει τη μετανάστευση κατά την περίοδο 1965-2000, καθώς και τη μετανάστευση στη νέα χιλιετία, με έμφαση στη μετανάστευση μετά το 2009, η οποία επηρεάζεται σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό, από όσο σε άλλες χώρες, από την ισχύουσα νομοθεσία και εν γένει την περιοριστική, μεταναστευτική πολιτική και πρακτική των αμερικανικών κυβερνήσεων. Ωστόσο, η αύξηση ατόμων με φοιτητική visa και προπάντων η αύξηση των Ελλήνων τουριστών, εν μέσω κρίσης, επιτρέπουν τουλάχιστον τη διατύπωση της υπόθεσης, ότι πρόκειται για μια *«συγκαλυμμένη νεομετανάστευση»* προς τις ΗΠΑ.

Ο *Μιχάλης Δαμανάκης* (κεφάλαιο 5) αναλύει τη νεομετανάστευση των Ελλήνων προς Γερμανία, εστιάζοντας: στους λόγους και τρόπους μετακίνησης, στο προφίλ των νεομεταναστών, στις διαδικασίες εγκατάστασης και ένταξης στην αγορά εργασίας, στην οργάνωση και στους μελλοντικούς προσανατολισμούς των νεομεταναστών. Έμφαση δίδεται επίσης στις επιπτώσεις της νεομετανάστευσης στην ελληνόγλωσση εκπαίδευση, όχι μόνο στη Γερμανία, αλλά και σε Αγγλία και

Βέλγιο. Μέσα από τις αφηγήσεις των ίδιων των νεομεταναστών και των επικεφαλής διαφόρων φορέων και οργανώσεων αναδύεται με παραστατικό τρόπο ο ρόλος των διαφόρων *άτυπων ή επίσημων κοινωνικών δικτύων*.

Ο Λόης Λαμπριανίδης (κεφάλαιο 6) εστιάζει στην αποδημία του επιστημονικού δυναμικού από την Ελλάδα, αναλύοντας τα βασικά χαρακτηριστικά της διεθνούς μετανάστευσης επιστημόνων, τα δομικά αίτια και τις θετικές ή αρνητικές επιπτώσεις για την Ελλάδα, καθώς και την ενδεχομενικότητα έντασης του φαινομένου, λόγω της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα. Θεωρώντας το φαινόμενο της διαρροής και απασχόλησης επιστημονικού δυναμικού τόσο από την οπτική των ίδιων των επιστημόνων και του τόπου εργασίας τους (διασπορά) όσο και από την οπτική της Ελλάδας (κέντρο) καταλήγει στη θέση, ότι το εν λόγω φαινόμενο είναι δυνατόν να επιφέρει και κάποια θετικά αποτελέσματα και για την Ελλάδα.

Με το άρθρο του Αθανάσιου Γκότσοβου (κεφάλαιο 7) κλείνει το πρώτο μέρος του συλλογικού τόμου. Ο συγγραφέας αναλύει ένα θέμα γενικότερου ενδιαφέροντος, τα στερεότυπα και τις προκαταλήψεις σε συνάρτηση με το φαινόμενο της μετανάστευσης. Το παράδειγμά του, ωστόσο, αναφέρεται άμεσα στην εικόνα της «Ελλάδας της κρίσης» και εν γένει στο «αρνητικό κλίμα» που επικρατεί κυρίως σε ευρωπαϊκές χώρες και το οποίο έμμεσα ή άμεσα καλούνται να αντιμετωπίσουν και να διαχειριστούν οι νέοι, αλλά και οι παλαιοί, μετανάστες. Μετά την ανάλυση των διαφόρων *«τύπων ανθελληνισμού»*, ο συγγραφέας θέτει καίρια ερωτήματα αναφορικά με τη διαπαιδαγώγηση της νέας γενιάς σε περιόδους κρίσης.

Η κρίση στην Ελλάδα και η συνακόλουθη ελληνική νεομετανάστευση αποτελούν αντανάκλαση και έκφραση μιας γενικότερης, σχεδόν παγκόσμιας, κρίσης και μιας «διεθνούς μετανάστευσης». Η ρευστότητα που χαρακτηρίζει τον μεταψυχροπολεμικό κόσμο σε συνδυασμό με το χάσμα μεταξύ Βορρά και Νότου καθώς και με τις περιφερειακές συρράξεις, οδηγούν σε μαζικές μετακινήσεις πληθυσμών έξω από διακρατικές συμφωνίες και θεσμοθετημένες διαδικασίες, δηλαδή σε παράνομες μετακινήσεις.

Το φαινόμενο της *«παράνομης μετανάστευσης»* αποτελεί αντικείμενο μελέτης της συμβολής των: Παναγιώτη Τσάκωνα, Δημήτρη Ξενάκη και Τριαντάφυλλου Καρατράντου (κεφάλαιο 8). Αναλύοντας το παράδειγμα της παράνομης μετανάστευσης στη Μεσόγειο και την προσπάθεια της Ευρωπαϊκής Ένωσης να χαράξει μια κοινή μεταναστευτική πολιτική, οι συγγραφείς φωτίζουν τόσο το σχετικό ευρωπαϊκό θεσμικό πλαίσιο όσο και πτυχές της παράνομης εισόδου μεταναστών στην Ελλάδα. Η αδυναμία της Ευρωπαϊκής Ένωσης να αναπτύξει μια ολοκληρωμένη και αποτελεσματική μεταναστευτική πολιτική και πολιτική ασύλου, σε συνδυασμό με τη γεωστρατηγική θέση της Ελλάδας στη Μεσόγειο, αφήνουν να διαφανεί, ότι το φαινόμενο της παράνομης μετανάστευσης θα συνεχίσει να απασχολεί την Ελλάδα και στο μέλλον και ότι η εισροή και εγκατάσταση μεταναστών στη χώρα είναι σ' ένα βαθμό αναπόφευκτη.

Η Ελλάδα ως χώρα εισόδου/υποδοχής, εγκατάστασης και ένταξης μεταναστών αποτελεί το αντικείμενο της εποπτικής εργασίας του Αντώνη Κόντη (κεφάλαιο 9),

ο οποίος θεματοποιεί και σκιαγραφεί το φαινόμενο της διεθνούς μετανάστευσης και αναλύει τη «μεταναστευτική μετάβαση» στην Ελλάδα και τη μεταναστευτική πολιτική των ελληνικών κυβερνήσεων. Ο συγγραφέας επικεντρώνει στις επιδράσεις της μετανάστευσης και στην ελληνική μεταναστευτική πολιτική, θεωρώντας την σε συνδυασμό με υπερ-εθνικούς παράγοντες και την ευρωπαϊκή μεταναστευτική πολιτική. Η μετακίνηση της Ελλάδας- κατά το συγγραφέα - από το στάδιο της «μεταναστευτικής πρόκλησης» (1989/90-1997) στο στάδιο της «μεταναστευτικής προσαρμογής και ωρίμανσης» (1997-2013) σηματοδοτεί μια κατάσταση αποδοχής του φαινομένου της μόνιμης εγκατάστασης μεταναστών στην Ελλάδα.

Η μόνιμη εγκατάσταση των μεταναστών, κυρίως εκείνων που εισέρευσαν τη δεκαετία του 1990, στην Ελλάδα, η (αυτο)οργάνωσή τους και η ένταξή τους στην ελληνική κοινωνία αποτελούν το πλαίσιο εντός του οποίου κινούνται οι δύο τελευταίες συμβολές του παρόντος τόμου.

Η Χριστίνα Μαλγκουδή (κεφάλαιο 10) σε μια μεταδιδακτορική έρευνα κατέγραψε και ανέλυσε εκείνες τις συλλογικές οργανώσεις μεταναστών, οι οποίες επικεντρώνουν τις προσπάθειές τους στην οργάνωση απογευματινών ή/και Σαββατιανών Τμημάτων διδασκαλίας της γλώσσας και πολιτισμικών στοιχείων των χωρών προέλευσης. Πρόκειται για μορφές εκπαίδευσης ανάλογες προς τα «Τμήματα Ελληνικής Γλώσσας» (ΤΕΓ) στην ελληνική διασπορά, τα δε δίκτυα των μεταναστών στην Ελλάδα θυμίζουν τα δίκτυα των Ελλήνων στη Διασπορά. Η συστηματική καταγραφή των «Τμημάτων Διδασκαλίας Εθνοτικών Γλωσσών» και οι αναλύσεις που αφορούν στο θεσμικό πλαίσιο λειτουργίας τους, στη στοχοθεσία και στο περιεχόμενό τους, στο μαθητικό δυναμικό, στο εκπαιδευτικό προσωπικό και στη σχέση τους με τις χώρες προέλευσης καθώς και με φορείς στην Ελλάδα φωτίζουν πτυχές ενός εκπαιδευτικού ζητήματος που αναπόφευκτα θα απασχολήσει την ελληνική εκπαιδευτική πολιτική στο άμεσο μέλλον.

Στο χώρο της εκπαίδευσης, και μάλιστα της τριτοβάθμιας, επικεντρώνει η πρώτη στο είδος της μελέτη των *Διονυσίας Κοντογιάννη*, *Θεοδοσίας Μιχελακάκη*, και *Ευθυμίας Παπαλεξοπούλου* (κεφάλαιο 11). Παίρνοντας ως παράδειγμα το Πανεπιστήμιο Κρήτης, οι ερευνήτριες καταγράφουν τους φοιτητές/τριες με μεταναστευτικό υπόβαθρο και αναλύουν ποιοτικά τη μεταναστευτική τους και προπάντων την εκπαιδευτική τους πορεία από το ελληνικό Δημοτικό Σχολείο ή Γυμνάσιο μέχρι την είσοδο και φοίτησή τους στο Πανεπιστήμιο Κρήτης. Ιδιαίτερη έμφαση δίδεται στις αφηγήσεις των φοιτητών/τριών ως προς την εθνοπολιτισμική τους ταυτότητα και εν γένει την αίσθηση του «ανήκειν».

Παρόλο που πρόκειται για «επιτυχείς πορείες», από τις αφηγήσεις των φοιτητών/τριών αναφορικά με την αίσθηση του «ανήκειν» καθώς και τους μελλοντικούς προσανατολισμούς και ανησυχίες τους, αναδύονται παραστατικά οι αδυναμίες και τα κενά του θεσμικού πλαισίου χορήγησης ιθαγένειας σε άτομα που διήνυσαν επιτυχώς το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα και έγιναν κοινωνοί του ελληνικού πολιτισμού.

Σημειώσεις:

1. Σε επίσημους υπερεθνικούς σχηματισμούς, όπως είναι η Ευρωπαϊκή Ένωση, η διακίνηση εργαζομένων είναι τυπικά ελεύθερη. Η συζήτηση όμως που ξέσπασε στα τέλη του 2013 σε οικονομικά εύρωστες χώρες-μέλη της Ε.Ε. (π.χ. Γερμανία και Αγγλία), με αφορμή τη λήξη της μεταβατικής περιόδου για τις νέες χώρες-μέλη Ρουμανία και Βουλγαρία και την από 1.1.2014 (ανεπιθύμητη) ελεύθερη διακίνηση των εργαζομένων απ' αυτές τις χώρες, αποτελούν τεκμήριο ως προς την ιεράρχηση της ελεύθερης διακίνησης αγαθών, κεφαλαίων, υπηρεσιών και προσώπων στην Ε.Ε.
2. Το φαινόμενο της επαναλαμβανόμενης μετακίνησης μεταξύ χώρας προέλευσης και χώρας υποδοχής των ίδιων εργαζομένων αποδίδεται στην ελληνική με τον όρο «κυκλική μετανάστευση» που αποτελεί μετάφραση του αγγλόγλωσσου όρου «circular migration» (βλ. π.χ. Triantafyllidou 2011). Αποδίδεται επίσης με τον όρο «παλινδρομική μετανάστευση» (Έμκε-Πουλοπούλου 2007), ο οποίος είναι πιο κοντά στον γερμανόγλωσσο όρο «Pendelmigration», που παραπέμπει στη συνεχή παλινδρομική κίνηση του εκκρεμούς.
3. Σχετικά με τα χαρακτηριστικά της νέας μετανάστευσης βλ., επίσης, παρακάτω υποκεφάλαιο 2 καθώς και Έμκε-Πουλοπούλου 2077, 133 κ.ε., Haug 2000 και για τη μετανάστευση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα βλ. Τριανταφυλλίδου & Μαρούκης 2010.
4. Η βιβλιογραφία για τα θεωρητικά θέματα της μετανάστευσης είναι τεράστια, γι' αυτό θα αρκεστούμε να παραπέμψουμε σε κάποιες εργασίες και στην πλούσια βιβλιογραφία που εμπεριέχεται σε αυτές.
 Douglas S. Massey, Joaquin Arango, Graeme Hugo, Ali Kouaouci, Adela Pellegrino, J. Edward Taylor, *Theories of International Migration: A Review and Appraisal*, *Population and Development Review*, Vol. 19, No. 3 (Sep., 1993), pp. 431-466, Published by: Population Council Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/2938462>.
 Douglas S. Massey, Joaquin Arango, Graeme Hugo, Ali Kouaouci, Adela Pellegrino, J. Edward Taylor, *Worlds In Motion: Understanding International Migration at the End of the Millenium*, Oxford, Clarendon Press, 1998.
 Victor Piché, *Les théories de la migration, en particulier le chapitre, "Les fondements des théories migratoires contemporaines"*, Paris, INED, 2013.
 Haug Sonja, *Klassische und neuen Theorien der Migration*. Mannheimer Zentrum für Europäische Sozialforschung, Working papers Nr. 30, 2000.
<http://www.mzes.uni-mannheim.de/publications/wp/wp-30.pdf>
 Και στην ελληνόγλωσση βιβλιογραφία βλ. τις εποπτικές παρουσιάσεις της Α. Τριανταφυλλίδου, στο: Α. Τριανταφυλλίδου, Θ. Μαρούκης 2010 (σσ. 13-55) και της Η. Έμκε-Πουλοπούλου 2007 (σσ. 117-186).
5. Βλ. σχετικά: Wallerstein, Immanuel, 1974-1989. *The Modern World System*, 3 volumes, New York: Academic Press. Ray Kiely, *The New Political Economy of Development: Globalization, Imperialism, Hegemony* Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2007. Robert J. Antonio, *Marx and Modernity: Key Readings and Commentary*, Part 6, «Globalization and Colonialism: The New International Division of Labo», London, Blackwell Publishers Ltd, 2003.
6. Βλ. Candice Goucher, Charles LeGuin, and Linda Walton, "Commerce and Change: The Creation of a Global Economy and the Expansion of Europe," in *In the Balance: Themes in Global History* (Boston: McGraw-Hill, 1998), 491-508.
7. Neil L. Whitehead, *Native Americans and Europeans: Early Encounters in the Caribbean and along the Atlantic Coast* The Oxford Handbook of the Atlantic World: 1450-1850.

8. Βλ. Keith E Rice - *New International Division of Labour*, www.integratedsociopsychology.net/new_internation.
9. Βλ. σχετικά, Immanuel Wallerstein, (2004), "World-systems Analysis" in *World System History*, ed. George Modelski, in *Encyclopedia of Life Support Systems (EOLSS)*, Developed Under the Auspices of the UNESCO, Oxford, UK, Eolss Publishers, Samir Amin (1973), *Le developpement inegal. Essai sur les formations sociales du capitalisme peripherique*, Paris: Editions de Minuit, Guy de Lacharrière, *La nouvelle division international dy travail*, Genève-Paris, Librairie Droz, 1969, "De la nouvelle division internationale de travail à la crise du fordisme périphérique",
Alain Lipietz, "De la nouvelle division internationale de travail à la crise du fordisme périphérique", intervention au Colloque International *Problèmes de la reprise européenne et du NOEI*, Modena, Novembre 1982. Publié dans *Espaces et Société*, n°44, 1984.
Αντωνοπούλου Σοφία Ν, *Σύγχρονος καπιταλισμός και παγκοσμιοποίηση, Προς έναν οικονομικό και πολιτικό ολοκληρωτισμό*, Εξάντας, Αθήνα 2008
10. <http://www.ilo.org/global/topics/child-labour/lang-en/index.htm>,
<http://agir.ensemble.over-blog.org/programme-international-pour-l-abolition-du-travail-des-enfants-ipec-oit>
11. <http://www.delitfrancais.com/2010/09/21/lexode-des-cerveaux-une-epopee-intelligente/>
Remittances And The Brain Drain Revisited: The Microdata...
elibrary.worldbank.org/doi/book/.../1813-9450-5113
Revisiting the brain drain literature with insights from a... - ferdi
www.ferdi.fr/sites/www.ferdi.fr/files/lodigiani.pdf
12. Gordon H. Hanson, *The Economic Logic of Illegal Immigration The Economic Logic of Illegal Immigration - School of International...*
irps.ucsd.edu/assets/022/8797.pdf, 2007
13. Βλ. *Η Γυναικεία Μετανάστευση στην Ελλάδα - Immigrant Women*
www.immigrantwomen.gr/portal/images/.../gynaikeia_metanasteusi.pdf
Η Γυναικεία Μετανάστευση στην Ελλάδα. Τα ευρήματα της Πανελλήνιας Έρευνας του Κ.Ε.Θ.Ι. Επιστημονική Υπεύθυνη: Δρ. Λ. Μαράτου-Αλιπράντη (πλούσια βιβλιογραφία).
14. Shu-Ju Ada Cheng, *Labor Migration and International Sexual Division of Labor: A Feminist Perspective in Gender and Immigration*, edited by Gregory A. Kelson & Debra L. DeLaet, New York, New York University Press, 1999, p. 38-58
Gender and Immigration Gregory A. Kelson (Redakt r) ; Debra L. DeLaet (Redakteur); Gregory A. Kelson (Redakteur) Innbundet | 240 sider | Palgrave Macmillan | 1999 | Engelsk | ISBN: 9780333741771
Ντίνα Βαϊου, Μαρία Στρατηγάκη, *Από την «εγκατάσταση» στην «ένταξη». Ανεπίσημες πρακτικές και κοινωνικές παροχές για γυναίκες μετανάστριες στην Αθήνα*, κείμενα: Ντ. Βαϊου, Ν. Καμπούρη, Ό. Λαφαζάνη, Αγγ. Αθανασοπούλου, Αλ. Ζαββού, Μ. Λιάπη, Ρ. Λυκογιάννη, Μ. Στρατηγάκη, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2009
15. UNODC on human trafficking and migrant smuggling". Unodc.org. 2011. Retrieved 2011-03-22.
Jump up to: "Amnesty International - People smuggling". Amnesty.org.au. 2009-03-23. Retrieved 2011-03-22.
16. Βλ. επίσης <http://www.eliamep.gr/migration/idea/diktia-ke-diadromes-epita-metanasteftikon-omadon-stin-ellada/>. Η στροφή του ερευνητικού ενδιαφέροντος και στην Ελλάδα προς τον ρόλο των δικτύων στη σύγχρονη μετανάστευση τεκμηριώνεται και από το γεγονός,

ότι συγγράφονται, ωστόσο, και διδακτορικές διατριβές γύρω από αυτό το θέμα. Ενδεικτικά παραπέμπουμε στη διδακτορική διατριβή της Γκουβεντά Ελισάβετ «Σύγχρονα μεταναστευτικά δίκτυα στη “μουσουλμανική μειονότητα” της Θράκης», Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Κοινωνιολογίας, 2008 (βλ. <http://phdtheses.ekt.gr/eadd/handle/10442/24003>).

Γενικότερα για τα δίκτυα και τον ρόλο τους βλ.: Adler Lomnitz, Larissa, *Networks and Marginality. Life in a Mexican Shantytown*, New York/ San Francisco/ London 1997, Boyd Monica, *Family and Personal Networks in International Migration: Recent Developments and New Agendas*, in: *International Migration Review*, Vol. 23, No. 3 1989, pp. 638-670. Castells Manuel, *The Rise of the Network Society*, Malden/ Mass 2000, Faist Thomas, *The Volume and Dynamics of International Migration and Transnational Social Spaces*, Oxford 2000, Faist Thomas, *Brokerage in Cross-Border Migration: From Networks to Social Mechanisms*.

COMCAD Arbeitspapiere - Working Papers No. 121, 2014, University Bielefeld, Pries Ludger (Ed.), *Migration and Transnational Social Spaces*. Aldershot 1999.

17. Χαρακτηριστικές ως προς τη συγκρότηση και τη λειτουργία ενός άτυπου δικτύου το οποίο καλείται να επιτελέσει μια συγκεκριμένη αποστολή -στην περίπτωσή μας να ενημερώνει τους νεομετανάστες και να διαμεσολαβεί κατά τις διαδικασίες πρώτης εγκατάστασης και ένταξής τους στη χώρα υποδοχής- είναι οι ακόλουθες δηλώσεις του προέδρου της Ελληνικής Κοινότητας Ντίσελντορφ, με πρωτοβουλία της οποίας συγκροτήθηκε το 2010 ένα τοπικό άτυπο δίκτυο:

«Καλέσαμε τον ελληνισμό, τους φορείς. Μαζεύτηκαν οι Εθνικοτοπικοί Σύλλογοι, οι Σύλλογοι Γονέων-κηδεμόνων, ό,τι κινείται γύρω από την οργανωμένη μορφή του ελληνισμού, με πρωταρχική θέση της Κοινότητας του Ντίσελντορφ. (...). Συζητήσαμε συλλογικά, φτιάξαμε το δίκτυο, το οργανώσαμε, πήρε μια άτυπη οργανωτική μορφή και δουλεύει μέχρι και σήμερα. Συναντιέται καμιά φορά το μήνα. Βρισκόμαστε, βλέπουμε τι γίνεται, πού πάμε, ενημερώνει ο ένας το άλλον... Βάλαμε, μέσα στο παιχνίδι, και τη Διακονία, η οποία μας βοήθησε από πάρα πολλές πλευρές: όσον αφορά το οικονομικό, από πλευράς οργανωτικής, και αξιοσύνης προς τα έξω. Γιατί κακά τα ψέματα, οι Κοινότητες θεωρούνται λίγο υποβαθμισμένες, γενικά στη Γερμανία, οπότε βάζοντας και έναν τέτοιο φορέα μέσα δίνει άλλη υπόσταση στο θέμα. Και μας ενδιέφερε να μπουν και οι Γερμανοί, πρώτα και κύρια γιατί τους απασχολούσε και αυτούς το θέμα... Μπήκε και ο Γερμανοελληνικός Επιχειρηματικός Σύνδεσμος μέσα και λειτουργήσαμε έτσι στην αρχή. Μαζέψαμε πληροφορίες και μέσα από αυτή τη δουλειά προέκυψε, ο «Οδηγός» της νέας μετανάστευσης, ο οποίος είναι ένα πάρα πολύ καλό εργαλείο. (...) Έγινε πάρα πολύ καλή δουλειά (στον Οδηγό Μ.Δ.), με την έννοια ότι έχει συγκεντρώσει μέσα πληροφορίες, ό,τι χρειάζεται ένας νέος μετανάστης, ό,τι απορία έχει να του την λύνει. (...) Οπότε βοηθάει από πολλές πλευρές και μας έλυσε τα χέρια, με την έννοια του ότι τα πολλά τηλεφωνήματα και τα πολλά e-mails κοπήκανε. Γιατί; μπίτε στην ιστοσελίδα, πάρτε ό,τι πληροφορίες θέλετε και από εκεί και πέρα συζητάμε.

Εμείς βασικά δεν κλείνουμε την πόρτα σε κανέναν από αυτούς που ενδιαφέρονται. Δείχνουμε απόλυτο ενδιαφέρον, όταν έρχονται εδώ πέρα στο Ντίσελντορφ. Θα πάμε θα τους πάρουμε, θα τους κεράσουμε έναν καφέ, θα μιλήσουμε μαζί τους, θα δούμε περίπου τι άνθρωποι είναι. Έχουμε βολέψει πάρα πολλούς σε δουλειά, μέσω του δικτύου ... Σε ελληνικές επιχειρήσεις αλλά και κάποιες γερμανικές στις οποίες προΐστανται Έλληνες σε θέσεις κλειδιά... οπότε αυτοί μας πληροφορούνε, ότι τον επόμενο μήνα ζητά η επιχείρησή μας, για παράδειγμα, 2 άτομα, 3 οδηγούς ή 2 εργάτες κ.λπ.»

18. Στην περίοδο μετά το 1980, με βάση τα στοιχεία της Αυστραλιανής Στατιστικής Υπηρεσίας και τις σχετικές ετήσιες δημογραφικές αναφορές του Υπουργείου Μετανάστευσης της Αυστραλίας ο αριθμός των Ελλήνων μεταναστών δεν ξεπερνούσε τους 350 ετησίως.
19. Ο Ελληνο-αυστραλός σκηνοθέτης, παραγωγός και συγγραφέας George Miller (Γιώργος Μιλιάτης) τιμήθηκε με Oscar και ποικίλα διεθνή βραβεία.
20. Οι αρχιτέκτονες Arthur Andronas και Nondas Katsalidis είναι διεθνώς αναγνωρισμένοι για την προσφορά τους στο νέο ύφος της αρχιτεκτονικής που διαμορφώνουν στην Αυστραλία.
21. Στο χώρο της λογοτεχνίας ο Χρήστος Τσιόλκας, για παράδειγμα, θεωρείται ένας από τους επικρατέστερους λογοτέχνες της Αυστραλίας, η Ελένη Κάπαλου παραμένει ίσως η δημοφιλέστερη παρουσιάστρια, όπως και οι παρουσιαστές George Donikian και John Mangos της αυστραλιανής τηλεόρασης. Ο Γεώργιος Μεγαλογένης είναι ένας από τους διαπρεπέστερους Αυστραλούς δημοσιογράφους και συγγραφέας.
22. Οι εφημερίδες *Νέος Κόσμος*, *Ελληνικός Κήρυκας*, *ΤΑ ΝΕΑ* και ο *ΚΟΣΜΟΣ*, παράλληλα με ραδιοφωνικούς σταθμούς *ΣΥΜΠΛΗΝ* και *3ΧΥ* εργοδότησαν δεκάδες νεομετανάστες ως συνεργάτες, συντάκτες και σχολιαστές στις επιχειρήσεις τους.
23. Εδώ γίνεται αναφορά στα κολέγια Κατάρτισης και Σπουδών Επαγγελματιών, όπως το ITHEA (*Institute of Tertiary and Higher Education*) που λειτουργεί στη Μελβούρνη.

Βιβλιογραφία

- Beaud Michel (1981)**, *Histoire du capitalisme. 1500-1980*, Le Seuil, Paris.
- Brettel Caroline B. (2000)**, Theorizing Migration in Anthropology, The Social Construction at Networks, Identities, Communities and Globalscapes, in: Brettel Caroline L and Hollifield James F. (editors) (2000).
- Brettel Caroline L., Hollifield James F. (ed.) (2000)**, *Migration Theory. Talking Across Disciplines*. Routledge, N.Y.
- Bommes Michael (2003)**, Der Mythos des transnationalen Raumes. Oder: Worin besteht die Herausforderung des Transnationalismus für die Migrationsforschung? In: Thränhardt, D./Hunger, U. (Hg.): *Migration im Spannungsfeld von Globalisierung und Nationalstaat*. Leviatan, Sonderheft 22. Wiesbaden (S. 90-116).
- Castles Stephen & Miller Mark J. (2009⁴)**, *The Age of Migration. International Population Movements in the Modern World*. Palgrave Macmillan.
- Chimbo Peter (1980)**, *The Canadian Odessey, The Greek Experience in Canada*, McClelland and Stewart, Toronto.
- Cohen Robin (2003)**, *Παγκόσμια Διασπορά*, Νικόλαος Τάτσης, Αντώνης Κόντης, Ηλέκτρα Πετράκου (επιμ.), Τίνα Πλυτά (μετάφρ). Παπαζήσης, Αθήνα.
- Dolfin Sarah, Genicot Garance (2006)**, What Do Networks Do? The Role of Networks on Migration and "Coyote" Use, Georgetown University, <http://www9.georgetown.edu/faculty/gg58/Coyote.pdf>

Geisler Alexandra (2004), Hintergründe des Menschenhandels in die Prostitution mit Frauen aus Osteuropa, in: Aus Politik und Zeitgeschichte, Bundeszentrale für Politische Bildung, B 52-53, S. 27-33. (προσβάσιμο και μέσω του ιστοχώρου:

http://www.boell-hessen.de/fileadmin/HBS/Themen/geisl06_06.pdf).

Gilchrist Hugh (2004), *The Australians and the Greeks*, Halstead, Sydney.

Green Nancy L. (2004), *Οι δρόμοι της μετανάστευσης. Σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις*. Σαββάλας, Αθήνα.

Haug Sonja (2000), *Klassische und neuen Theorien der Migration*. Mannheimer Zentrum für Europäische Sozialforschung, Working papers Nr.30, 200.

Kanarakis Georg. (1993), "The Press of the Greeks in Australia", *Journal of Hellenic Diaspora*, pp. 111-124, New York.

Kühn Natalia (2010), Die Wiederentdeckung der Diaspora Gelebte Transnationalität russischsprachiger MigrantInnen in Deutschland und Kanada (Dissertation Universität zu Köln, (https://www.google.gr/?gws_rd=cr&ei=DI3_UtOtKKr80QXvYHIDw#q=migrationsnetzwerke+theorie&start=10))

Lazaridis Gabriella (2001), Trafficking and Prostitution: The Growing Exploitation of Migrant Women in Greece, in: *European Journal of Women's Studies*, Vol. 8, No.1, (S. 67-102).

Maroukis T., E. Gemi (2011), *Circular Migration Between Albania and Greece: a case study*. Πρόγραμμα ΜΕΤΟΙΚΟΣ, European University Institute, Robert Schuman Centre for Advanced Studies, Italy.

Oltmer Jochen (2012), *Globale Migration*, Verlag Beckm, München.

Smith Adam (1970), *The Wealth of Nations*. Penguin Books, Baltimore.

Tamis Anastasios, Gavaki E. (2002), *From Migrants to Citizens, Greek Migration to Australia and Canada*, NCHSR, Melbourne.

Tamis Anastasios (2005), *The Greeks in Australia*, Cambridge University Press, London.

Tamis Anastasios (2006), *Οι Έλληνες της Λατινικής Αμερικής*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.

Tapinos Georges, Delaunay Daniel (2006), Μπορούμε πράγματι να μιλάμε για παγκοσμιοποίηση των μεταναστευτικών ροών; Στο Μπακαβός Χρ. και Παπαδοπούλου Δ. *Μετανάστευση και ένταξη μεταναστών στην Ελληνική Κοινωνία*. Gutenberg, Αθήνα, σσ. 37-82.

Triantafyllidou Anna (2011), *Κυκλική Μετανάστευση και Ένταξη. Ένας σύντομος οδηγός χάραξης πολιτικής*, Πρόγραμμα ΜΕΤΟΙΚΟΣ, European University Institute, Robert Schuman Centre for Advanced Studies, Italy.

Wilson Tamar Diana (2009), *Beyond Bounded Communities: Network-Mediated Migration. From An Urban Colonia In Mexicali, Mexico*, in: *Urban Anthropology* vol. 38 (2-4) 2009 (pp. 149-167) (www.academia.edu).

Ziane Olga (2009), *Transnationale geschlechtsspezifische Migration: Der Fall Ukraine seit dem Zerfall der Sowjetunion (1991)*. COMCAD Arbeitspapiere - Working Papers No. 70, 2009, Universität Bielefeld.

Δαμανάκης Μιχάλης (1987), *Μετανάστευση και Εκπαίδευση*. Gutenberg, Αθήνα.

Δαμανάκης Μιχάλης (2007), *Ταυτότητες και Εκπαίδευση στη Διασπορά*. Gutenberg, Αθήνα.

Δερτιλής Γ. Β. (2000), *Ευρώπη. Δυο δοκίμια και τρία σχόλια*. Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα.

Έμκε-Πουλοπούλου Έρα (2007), *Η μεταναστευτική πρόκληση*. Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.

Ιερωνυμάκης Ιωάννης (2010), *Οικογένειες σε μεταναστευτικά περιβάλλοντα. Η περίπτωση των αλβανικών οικογενειών στην Ελλάδα*, Ρέθυμνο (διδακτορική διατριβή στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δ.Ε. Πανεπιστημίου Κρήτης).

Κωνσταντινίδης Στέφανος (επιμ.) (2001), *Η Ελληνόγλωσση Εκπαίδευση στον Καναδά*. Ε.ΔΙΑ.Μ.ΜΕ., Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο.

Κωνσταντινίδης Στέφανος (2004), *Η Παρουσία των Ελλήνων στον Καναδά*. Ε.ΔΙΑ.Μ.ΜΕ., Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο.

Λαμπριανίδης Λόςης, Λυμπεράκη Αντιγόνη (2005), *Αλβανοί Μετανάστες στη Θεσσαλονίκη*. Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα.

Μαρβάκης Αθ., Παρσάνογλου Δ., Παύλου Μ. (2001), *Μετανάστες στην Ελλάδα*. Ελληνικά γράμματα, Αθήνα.

Μπακαβός Χρήστος, Παπαδοπούλου Δέσποινα (επιμ.) (2006), *Μετανάστευση και ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία*. Gutenberg, Αθήνα

Σβορώνος Νίκος (1981⁶), *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*. Θεμέλιο, Αθήνα.

Τάμης Α. Μ. (1997), *Η Ιστορία των Ελλήνων της Αυστραλίας (1850-1956)*. Α. Βάνιας, Θεσσαλονίκη.

Τάμης Α. Μ. (2000), *Η Ιστορία των Ελλήνων της Αυστραλίας (1957-1974)*. Β. Ellikon, Melbourne.

Τάμης Α. Μ. (2001), *Η Ελληνόγλωσση Εκπαίδευση στην Αυστραλία*. Ε.ΔΙΑ.Μ.ΜΕ., Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο.

Τριανταφυλλίδου Άννα, Μαρούκης Θάνος (επιμ.) (2010), *Η μετανάστευση στην Ελλάδα του 21^{ου} Αιώνα*. Κριτική, Αθήνα.

Τσουκαλάς Κων/νος (1979²), *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*. Θεμέλιο, Αθήνα.

Ψημμένος Ιορδάνης (1995), *Μετανάστευση από τα Βαλκάνια. Κοινωνικός Αποκλεισμός στην Αθήνα*. Glory Book. Παπαζήση, Αθήνα.